

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ
ՌՈՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ**

**«ԻՆՏԵԳՐԱՑԻԱ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ»
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԵՐԼՈՐԾՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ**

ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ՓՈՐՁԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱԿՈՒՄԲ

**ՀԱՅ-ՌՈՍԱԿԱՆ
ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ
ԸՆՏԻՐ ԷՋԵՐ**

(Հոդվածների ժողովածու)

**«ՆԱՀԱՊԵՏ» հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ – 2022**

*Հրատարակությունն առնչվում է Հայաստանի Հանրապետության
և Ռուսաստանի Դաշնության միջև ստորագրված
Բարեկամության, համագործակցության և
փոխադարձ օգնության մասին պայմանագրի 25-ամյակին
Ժողովածուն հրատարակության է երաշխավորել
Երևանի պետական համալսարանի միջազգային
հարաբերությունների ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը*

ՀՏԴ 327
ԳՄԴ 66.4
Հ 240

*Գլխավոր խմբագիր՝ ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Կազմող և խմբագիր՝ ԱՐԱՄ ՍԱՖԱՐՅԱՆ
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Թարգմանիչներ՝ ԳԵՎՈՐԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
պատմական գիտությունների թեկնածու
ԱՐՄԵՆ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ
պատմական գիտությունների թեկնածու
Լուսանկարները՝ ԱՐԹՈՐ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆԻ*

Հ 240 Հայ-ռուսական ռազմավարական դաշինքի ընտիր էջեր: Հոդվածների
ժողովածու.- Եր.: «ՆԱՀԱՊԵՏ» հրատարակչություն, 2022, 96 էջ

Գիրքը ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի Ռուսաստան-
յան հետազոտությունների կենտրոնի երկրորդ հրատարակությունն է: Հեղինակ-
ները կենտրոնի շուրջ համախմբված գիտնականներ ու փորձագետներ են, ովքեր
հանգամանորեն ուսումնասիրել և ներկայացնում են հայ-ռուսական ռազմավա-
րական դաշինքի քաղաքական, տնտեսական, գիտամշակութային, պատմական,
փիլիսոփայական ասպեկտները:

Հրատարակությունը հասցեագրված է քաղաքական և հասարակական
գործիչներին, գիտնականներին և փորձագետներին, լրագրողներին, ասպի-
րանտներին և ուսանողներին, ինչպես նաև հայ-ռուսական ռազմավարական
դաշինքի արդի օրակարգով ու հնչեղությամբ հետաքրքրվող ընթերցողների լայն
շրջանակին:

ՀՏԴ 327
ԳՄԴ 66.4

*Կազմի ձևավորումը՝ Անդրեյ Աստվածատրյանի
Ձևավորումը՝ Սեն Հովհաննիսյանի
Էջադրումը՝ Սեդա Հովհաննիսյանի*

Տպաքանակը՝ 500

ISBN 978-9939-856-86-5

© Արամ Վիլենի Սաֆարյան, 2022

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի
ռեկտոր,
պարմենական գիրությունների դոկտոր*

Հարգելի՛ ընթերցող

Ձեր ուշադրությանն ենք ներկայացնում Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի Ռուսաստանյան հետազոտությունների կենտրոնի պատրաստած հոդվածների ժողովածուն հայերեն և ռուսերեն: Այն նվիրված է Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1997 թ. օգոստոսի 29-ին ստորագրված Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին պայմանագրի 25-ամյակին: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո անկախացած Հայաստանը նոր՝ բարձր մակարդակի է հասցրել ռազմավարական-դաշնակցային, գործընկերային և եղբայրական հարաբերությունները Ռուսաստանի Դաշնության հետ: Ուրախ ենք, որ այս հրատարակությամբ մեր ներդրումն ենք բերում այդ հարաբերությունների կարևորման, դրանց հետագա ամրապնդման ու խորացման գործին: Ռուսաստանը և Հայաստանը այսօր կապված են բազմաթիվ թելերով, և մեր երկրների քաղաքական, հասարակական գործիչների, գիտամշակութային հանրության պարտականությունն է դրանք ծառայեցնել մեր ժողովուրդների բարեկեցության բարձրացմանը, բարգավաճմանը, մեր պետությունների ուժեղացմանը, աշխարհում կայունության և խաղաղության հաստատմանը:

Այս հրատարակությամբ վերահաստատում ենք մեր պատրաստակամությունը՝ զարգացնելու համագործակցությունը ռուսաստանյան առաջատար համալսարանների, գիտահետազոտական հաստատությունների և փորձագիտական կենտրոնների հետ: Համոզված ենք, որ ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Ռուսաստանի համալսարանական մտավորականները,

երիտասարդ գիտնականները, ուսանողները ձգտում են ամենաբարձր մակարդակի ժամանակակից գիտելիք ստանալ ինչպես միջազգային հարաբերությունների ու քաղաքագիտության, այնպես էլ հարակից մյուս գիտությունների բնագավառում: Գիտելիք, որն արտադրվում է մեր երկրների, հավասարապես նաև ԱՊՀ-ի, ԵԱՏՄ-ի և ՀԱՊԿ-ի անդամ մյուս դաշնակից երկրների առաջատար գիտակրթական հաստատություններում:

Համոզված ենք, որ հողավածների այս ժողովածուն, որտեղ իմի են բերվել մի խումբ հայ և ռուս առաջատար գիտնականների ու փորձագետների ուսումնասիրությունները, հետաքրքրությամբ է ընթերցվելու Ձեր կողմից: Այդ նյութերը նաև օգտակար են լինելու գիտահետազոտական, հրապարակախոսական, լրագրողական և մասնագիտական այլ գործունեություն ծավալելիս:

Մաղթում են Ձեզ հաջող գործունեություն միջազգային հարաբերությունների և քաղաքական գիտության բարդ, բայց շատ հետաքրքիր և հեռանկարային ասպարեզներում:

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

*ԵՊՀ միջազգային
հարաբերությունների ֆակուլտետի
ղեկան, Ռուսաստանյան
հեղափոխությունների կենտրոնի
գիտական ղեկավար,
պարամական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր*

ԱՐԱՄ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

*ԵՊՀ միջազգային
հարաբերությունների ֆակուլտետի
Ռուսաստանյան հեղափոխությունների
կենտրոնի տնօրեն,
«Ինտեգրացիա և զարգացում»
հեղափոխության և վերլուծության
հասարակական կազմակերպության
նախագահ,
Եվրասիական փորձագիտական
ակումբի համակարգող*

Թանկագի՛ն ընթերցող

Ձեր ուշադրությանն ենք ներկայացնում ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի Ռուսաստանյան հետազոտությունների կենտրոնի երկրորդ հրատարակությունը: Այն նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին պայմանագրի 25-ամյակին: Ժողովածուն հայ և ռուս բարձրակարգ մասնագետների համագործակցության հաջողված արդյունք է:

Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև վաղուց են հաստատված եղբայրական, բարեկամական և գործընկերային հարաբերություններ: Մեր երկրները ռազմաքաղաքական դաշնակիցներ են և հաջողությամբ փոխգործակցում են ԵԱՏՄ-ի, ՀԱՊԿ-ի և ԱՊՀ-ի շրջանակներում: Հոդվածների այս ժողովածուի

հեղինակային կազմը համակարծիք է, որ թե՛ երկկողմ, թե՛ բազմակողմ մակարդակներում մեր երկրների համագործակցության խորացման համար կա դեռևս չգործարկված մեծ ներուժ: Այդ ներուժի ուսումնասիրության, վերհանման և պետական շահերին ծառայեցման խնդիրը պետք է միավորի Հայաստանի ու Ռուսաստանի գիտական և փորձագիտական շրջանակներին:

Ոգևորիչ է, որ Ռուսաստանյան հետազոտությունների կենտրոնի կողմից երեք ամիս առաջ հրատարակված «Հայաստան-Ռուսաստան. բարեկամություն, համագործակցություն և փոխադարձ օգնություն» հոդվածների ժողովածուն (հայերեն և ռուսերեն) Դոդգստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Բիշքեկում 2022 թ. հունիսի 25-ին կազմակերպված «Գրքարվեստ» 19-րդ միջազգային ցուցահանդես-մրցույթում արժանացավ առաջին մրցանակի «Փոխադարձ բարեկամություն» անվանակարգում: Այս հաջողությունը մեզ ուժ է տալիս՝ զարգացնելու մեր գործունեությունը արդիական անուրանալի նշանակություն ունեցող գիտահրատարակչական ասպարեզում:

Հույս ունենք, որ նման ուշադրության կարժանանա նաև ներկա հրատարակությունը:

Հայաստանի և Ռուսաստանի եղբայրական ու բարեկամական հարաբերությունները ձգվում են դարերի խորքը: Բայց վերջին տասնամյակներում դրանք ձեռք են բերել բացառիկ նշանակություն և արդիական հնչեղություն մեր երկրի անկախությունն ու ինքնիշխանությունն ամրապնդելու, անշրջելի դարձնելու տեսանկյունից:

Ուրախ ենք, որ հոդվածների ժողովածուի թե՛ հայ, թե՛ ռուս հեղինակները համամիտ են այն հարցում, որ հայ-ռուսական քաղաքական, ռազմական, տնտեսական, մշակութային և հումանիտար հարաբերությունները գտնվում են բարձր մակարդակի վրա և էլ ավելի խորանալու, զարգանալու միտում ունեն:

Դրվատելի է, որ Հայաստանի համալսարանական երիտասարդությունը վերջին տարիներին աճող ուշադրությամբ է վերաբերվում հայ-ռուսական բազմաբնույթ ու բազմաշերտ հարաբերությունների թեմային:

Այսպիսով, այս ժողովածուն, որ գիտակցված նպատակադրմամբ լույս ենք ընծայում միաժամանակ հայերեն և ռուսերեն, կոչված է բավարարելու երկու երկրների ընթերցող լայն շրջանակի հետաքրքրությունը:

Մաղթում ենք Ձեզ հաճելի ընթերցանություն, առողջություն ու հաջողություններ ուսման մեջ և աշխատանքում:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԼԵՊԵՆԻՆ

*ԵԱՏՄ-ի ինստիտուտի տնօրեն,
Եվրասիական փորձագիտական
ակումբի համահիմնադիր,
փիլիսոփայական գիտությունների
թեկնածու*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՌՈՍԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ ՄԵԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԻ 25-ԱՄՅԱԿԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՆՈՐ ԵՐԿԿՈՂՄ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՌՆՈՒՄ

Սույն թվականի օգոստոսի 29-ին Հայաստանի և Ռուսաստանի քաղաքացիները կնշեն Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին պայմանագրի (այսուհետ՝ Մեծ պայմանագիր) ստորագրման 25-ամյակը։ Մի փաստաթուղթ, որը մինչ օրս էլ սահմանում է Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև երկկողմ հարաբերությունների հիմնական ուղղություններն ու սկզբունքները։ Հիշատակելի է նաև այն, որ այս տարվա ապրիլին մեր երկրները, որպես անկախ հետխորհրդային պետություններ, նշեցին Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման 30-ամյակը։

Սրանք պայմանական հորելյաններ են, քանի որ նախքան ԽՍՀՄ-ի կազմում Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության միավորվելը Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև այս կամ այն ձևով եղել են դիվանագիտական և ամենակարևորը՝ հիրավի բարեկամական ու իսկապես եղբայրական հարաբերություններ։ Ինչը միանգամայն բնական է, եթե նկատի ունենանք այդ հարաբերությունների ձևավորման պատմությունը և դրանց առանձնահատկությունները՝ պայմանավորված քաղաքակրթական տարբեր մարտահրավերներին ու սպառնալիքներին համատեղ դիմակայությամբ։

Հայ և ռուս ժողովուրդների սերտ ու միանգամայն անկեղծ հարաբերությունների պատմությունը սկսվում է հին ժամանակներից, թեև մինչև 19-րդ դարի սկիզբը այդ հարաբերությունները վերաբերում էին հիմնականում առևտրային և մշակութային համագործակցությանը (օրինակ՝ հայ արհեստավորներն ակտիվորեն մասնակցել են Ռուսաստանում ուղղափառ եկեղեցիների շինարարությանը)։ Իսկ իրական քաղաքական շփումների սկիզբը Ռուսական կայսրության և այդ ժամանակահատվածում Պարսկաստանի ու Թուրքիայի

տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի միջև վերագրվում է այնպիսի հայրենասեր հայ մեղիքների գործունեությանը, ինչպիսին են Իսրայել Օրին, Հովսեփ Էմինը և այլք, սակայն նրանց գործունեությունը չէր կարող լինել պաշտոնական միջպետական բնույթի, քանի որ Հայաստանն այն ժամանակ որպես անկախ պետություն գոյություն չուներ:

Միայն 1813 թվականին Հայաստանը (ի դեմս Արևելյան Հայաստանի և Ղարաբաղի խանության), երկար դարերի ընդմիջումից հետո, ուրվանշվեց որպես միջազգային հարաբերությունների որոշակի սուբյեկտ: Եվ դրան նպաստեց, մասնավորապես, 1804–1813 թվականների պատերազմի արդյունքներով Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքված Գյուլիստանի պայմանագիրը: Այն ենթադրում էր Պարսկաստանի տիրապետությունից մի շարք հայկական տարածքների անցում Ռուսական կայսրությանը:

1828 թվականին, հերթական պատերազմի արդյունքներով, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքվեց նոր՝ Թուրքմենչայի պայմանագիրը¹, որը ոչ միայն հաստատեց Գյուլիստանի պայմանագրի հիմնական դրույթները, այլև նպաստեց բազմաթիվ պարսկահայերի ռուսամետ ինքնորոշմանը՝ պայմանագրի ստորագրումից հետո նրանք տասնյակ հազարներով սկսեցին տեղափոխվել ռուսական տարածք:

Թերևս, այս պահից էլ պետք է սկսել Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի բնակության տարածքի իրական քաղաքական (հետագայում՝ դիվանագիտական) հարաբերությունների պատմությունը: Հաշվի առնելով այդ տարածքի ներառումը Ռուսական կայսրության կազմում, ընդհուպ մինչև 1917 թվականը հայ-ռուսական հարաբերությունները ոչ միայն բարդացության, այլև մեկ պետության կազմում երկու եղբայրական քրիստոնյա ժողովուրդների ավելի սերտ փոխգործակցության արտահայտություն էին: Այդ պատճառով էլ հայերը, որպես Ռուսական կայսրության հպատակներ, ռուս զինվորների հետ կողք կողքի կռվել են ինչպես 19–20-րդ դարերի ռուս-թուրքական պատերազմների, այնպես էլ 1914–1918 թվականների Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ:

1917 թվականին Ռուսական կայսրության մայրաքաղաքներում տեղի ունեցող հեղափոխական իրադարձությունների համատեքստում Հարավային Կովկասում ստեղծվեց Հայաստանի առաջին և անկախ հանրապետությունը: Բայց արդեն 1920 թվականին այն դարձավ խորհրդային, իսկ 1922 թվականին ընդգրկվեց Անդրկովկասյան Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության կազմում, որը նույն՝ 1922 թ. դարձավ Խորհրդային Միության հիմնադիր անդամ: 1936 թվականին Անդրֆեդերացիան լուծարվեց՝ իրենից հետո թողնելով ԽՍՀՄ-ի միութենական հանրապետությունները, այդ թվում՝ Հայկական ԽՍՀ-ը:

¹ Տե՛ս «Туркманчайский договор как армянское чудо». URL: <https://ru.armeniasputnik.am/20180307/turkmanchajskij-dogovor-kak-armyanskoe-chudo-10815247.html>. См. также: «Туркманчайскому миру 190 лет». URL: <https://www.golosarmenii.am/article/63541/turkmanchajskomu-miru-190-let>

1991 թվականի դեկտեմբերին Խորհրդային Միության փլուզման արդյունքում Հայաստանը կրկին դարձավ անկախ պետություն: Եվ արդեն 3 ամիս անց՝ 1992 թվականի մարտին, ՀՀ-ն դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց ՌԴ-ի հետ:

Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև դիվանագիտական և երկկողմ այլ հարաբերությունների անցած 30 տարիները նշանավորվեցին, մի կողմից, նոր ձեռքբերումներով երկու եղբայրական ժողովուրդների (հայ և ռուս) միջև բազմաբնույթ կապերի ամրապնդման տիրույթում, մյուս կողմից՝ այդ կապերի ամրության ստուգման տարբեր փորձություններով: Այս առումով Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության (որպես երկու անկախ պետությունների) միջև համագործակցության ամրապնդումը նոր հիմքերի վրա դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց հետո ծավալվեց հայոց պատմության այնպիսի ողբերգական ժամանակամիջոցում, ինչպիսին 1988–1994 թթ. Ղաբաբաղյան առաջին պատերազմն էր, որի համատեքստում հայ-ռուսական հարաբերությունները բավականին լուրջ փորձության ենթարկվեցին:

Ռուսաստանի Դաշնությունն այս ընթացքում լավագույն վիճակում չէր: 1991 թվականի օգոստոսին ազատականների հեղափոխության և դրան հաջորդած ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով նոր Ռուսաստանում համատարած փակվում էին պաշտպանական ձեռնարկությունները, կազմաքանդվում և մեծ չափերով կրճատվում էին Ձինված ուժերը, սրվում էր պայքարը տարբեր քաղաքական ուժերի միջև... Ըստ էության, Արևմուտքի հետ սառը պատերազմում ԽՍՀՄ-ի փաստացի պարտության հետևանքով Ռուսաստանի Դաշնությունը և հատկապես նրա տնտեսությունը հայտնվեցին տարբեր արտաքին «ուժային կենտրոնների» վերահսկողության տակ: Այդուհանդերձ, Ռուսաստանի ղեկավարությունն իր պատմության այս դժվարին ժամանակահատվածում հնարավորություններ գտավ աջակցելու հանուն Արցախի անկախության հայ ժողովրդի պայքարին, որն ավարտվեց հայկական զինված ուժերի հաղթանակով և մի շարք փաստաթղթերի ստորագրմամբ, որոնք կարգավորում էին Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսական զորամիավորումների և կազմավորումների, այդ թվում՝ Գյումրիում թիվ 102 ռազմակայանի ներկայությունը: Ըստ այդմ՝ 1997 թվականի օգոստոսին Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև ստորագրվեց Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին պայմանագիրը (վավերացվել է Ռուսաստանի Դաշնության 1998 թվականի փետրվարի 9-ի № 25-Փ3 դաշնային օրենքով): Այն համապարփակ փաստաթուղթ է, որը մինչ օրս ոչ միայն սահմանում է Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև երկկողմ հարաբերությունների հիմնական սկզբունքները, այլև Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանության պահպանման և պաշտպանության հիմք է, այդ թվում՝ արտաքին սպառնալիքներից:

Մեծ պայմանագրի կնքումից ի վեր ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև դիվանագիտական և այլ բնույթի հարաբերությունները նոր մակարդակի են հասել՝ երկու պետությունները փոխգործակցում են որպես ռազմավարական գործընկերներ, ապա նաև՝ որպես ռազմավարական դաշնակիցներ: Մեր կողմից հավելենք. փոխգործակցում են որպես երկու հիմնական և ամենաշահագրգիռ գործընկերներ՝ հետխորհրդային տարածքում եվրասիական ինտեգրումը խթանելու և նշված տարածքում միջտարածաշրջանային եվրասիական քաղաքակրթություն հաստատելու հարցերում²:

ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից ի վեր մեր երկրների միջև կնքվել են ավելի քան 270 միջպետական, միջկառավարական և միջգերատեսչական պայմանագրեր և համաձայնագրեր: Այս իմաստով հիմնարար փաստաթղթերն են վերոնշյալ Մեծ պայմանագիրը, ինչպես նաև «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև XXI դար ուղղված դաշնակցային փոխգործակցության մասին» հռչակագիրը՝ ստորագրված 2000 թվականի սեպտեմբերի 26-ին: Բացի այդ, 2013 թվականի հոկտեմբերի 1-ին Տնտեսական համագործակցության միջկառավարական հանձնաժողովի նիստում ընդունվել է մինչև 2020 թվականը երկարաժամկետ տնտեսական համագործակցության ծրագիրը: Եվ ի կատարումն այս ծրագրի՝ հայկական և ռուսական մի շարք հասարակական և ոչ առևտրային կազմակերպություններ, առաջին հերթին՝ «Ինտեգրացիա և զարգացում» հետազոտական և վերլուծական հասարակական կազմակերպությունը (հայկական կողմից) և ԵԱՏՄ-ի ինստիտուտը (ռուսական կողմից), 2014 թվականին Երևանում հիմնել են Եվրասիական փորձագիտական ակումբը, որը համախմբել է առաջատար հայ մասնագետներին և մինչ օրս ինտեգրումային գործընթացների հայկական առաջատար «ուղեղային կենտրոնն» է:

Հայաստանն այսօր համարվում է ոչ միայն Ռուսաստանի կարևոր տնտեսական գործընկերը, այլև Ռուսաստանի Դաշնության գլխավոր աշխարհաքաղաքական դաշնակիցը: Երկու երկրների դիրքորոշումները համընկնում են կամ մոտ են գործնականում բոլոր միջազգային և տարածաշրջանային առանցքային հարցերում: Այս առումով պատահական չէ, որ ՄԱԿ-ում հայկական պատվիրակությունը Ռուսաստանի և Արևմուտքի դիմակայությանն առնչվող ամենաբարդ իրավիճակներում, որպես կանոն, քվեարկում է Ռուսաստանի Դաշնության օգտին³:

Օրինակ՝ 2014 թվականի մարտի 27-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում Դրիմում անցկացված հանրաքվեն չճանաչելու հարցով քվեարկության ժամանակ Հայաստանը դեմ քվեարկեց՝ այդպիսով աջակցելով Ռուսաստանին: Այնուհետև Հայաստանը դեմ քվեարկեց Դրիմի վերաբերյալ ՄԱԿ-ի բոլոր ինը

² Տե՛ս «Россия – не просто партнер Армении, но гарант ее суверенитета». URL: <https://aurora.network/articles/165-interv-ju/95880-vladimir-lepekhin-rossija-ne-prosto-partner-armenii-no-garant-ee-suvereniteta>

³ Տե՛ս «Российских спортсменов предали все – кроме Армении». URL: <https://ru.armeniasputnik.am/20171220/rossijskih-sportsmenov-predali-vse---krome-armenii-9884731.html>

բանաձևերին՝ հետևողականորեն հակադրվելով ՄԱԿ-ի հակառուսական բանաձևերին: Իր հերթին, Ռուսաստանի Դաշնությունն աշխարհում առաջին երկրներից է, որը պաշտոնապես ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը: Մասնավորապես, 1995 թվականի ապրիլի 14-ին ՌԴ Պետդոման հայտարարություն է ընդունել, որով դատապարտել է 1915–1922 թվականների Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներին և ապրիլի 24-ը ճանաչել Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

Ղարաբաղյան պատերազմի ավարտից մինչ օրս Ռուսաստանը պաշտպանել և պաշտպանում է խաղաղության շահերը Հարավային Կովկասում, ինչպես նաև իր ռազմավարական դաշնակից Հայաստանի շահերը, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղի հարցով ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբում:

1991-ին Հայաստանը անդամակցեց ԱՊՀ-ին, իսկ 1992-ի մայիսին՝ ՀԱՊԿ-ին: 2003 թ. Հայաստանն ստացավ ԵԱՏՄ-ի դիտորդի կարգավիճակ, 2015 թ. հունվարից դարձավ Եվրասիական տնտեսական միության լիիրավ անդամ, իսկ նույն թվականի հուլիսին ստացավ Շանհայի համագործակցության կազմակերպության երկխոսության գործընկերոջ կարգավիճակ: Այս ամենը հետխորհրդային տարածքում Հայաստանի՝ որպես համապարփակ ինտեգրումային գործընթացների լիիրավ մասնակցի ակտիվ դիրքավորման հիմնական հանգրվաններն են, որոնք ՀՀ-ն անփոփոխ համադրել է Ռուսաստանի Դաշնության դիրքորոշման հետ: Իր հերթին, Ռուսաստանի Դաշնությունն իր արտաքին քաղաքական բոլոր նախաձեռնություններում և գործունեության մեջ միշտ ի դեմս Հայաստանի տեսել է Ռուսաստանի գլխավոր գործընկերոջը:

Այսօր Ռուսաստանում է ապրում արտերկրում գտնվող ամենամեծ հայկական սփյուռքը՝ ավելի քան 2,5 միլիոն մարդ, ընդ որում՝ որևէ հայ անհարմարավետության զգացում չունի Ռուսաստանում: Ռուսաստանի Դաշնությունը շատ հայերի համար դարձել է երկրորդ հայրենիք: Ավելին, հայերը ակտիվորեն ընդգրկվում են Ռուսաստանի Դաշնության իշխանական կառույցներում և դրանցում ավելի ու ավելի հաճախակի են ղեկավար պաշտոններ զբաղեցնում, ինչը վկայում է Ռուսաստանում էթնիկ հողի վրա հայերի նկատմամբ խտրականության խապառ բացակայության մասին. Նրանք Ռուսաստանի Դաշնությունում ընկալվում են որպես յուրայիններ:

Չի կարելի ասել, որ ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների պատմության մեջ չեն եղել տարբեր փորձություններ և դրամատիկ իրադարձություններ: Նման փորձություններ եղել են, և դրանք հիմնականում կապված էին Ռուսաստանում և Հայաստանում քաղաքական որոշ ուժերի ելույթների ու գործողությունների հետ, որոնք փորձում էին և այսօր էլ փորձում են սեպ խրել մեր պետությունների հարաբերությունների մեջ: Այդպես էր 2015 թվականին, երբ բազմաթիվ հայեր դուրս եկան փողոց՝ բողոքելու էլեկտրաէներգիայի սակագնի բարձրացման դեմ, ինչը շատերը պայմանավորում էին Ռուսաստանի կառավարության տնտեսական քաղաքականությամբ: Այդպես եղավ նաև Հայաստանում 2018 թվականի «թավշե»

հեղափոխությունից հետո, երբ ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև հարաբերությունները երեքացին՝ պայմանավորված որոշ հայ արմատականների՝ Գյումրիից ռուսական ռազմակայանը հանելու և եվրահիստեգրման ուղղվածություն որդեգրելու կոչերով:

Հայ հասարակությունը չաջակցեց արմատականներին: Հեղափոխությունից հետո ՀՀ-ն պահպանեց իր անդամակցությունը ԵԱՏՄ-ին և ՀԱՊԿ-ին, և, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, ոչ ապարդյուն: Հենց Եվրասիական տնտեսական միությանը Հայաստանի անդամակցությունը դարձավ այսօր ՀՀ-ում տնտեսության աճի և, հետևաբար, ինքնիշխան զարգացումն ապահովելու կարևորագույն գործոն: Ինչ վերաբերում է պաշտպանական խնդիրների լուծման ոլորտում դաշնակցային հարաբերությունների պահպանմանը, ապա Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև ռազմական ոլորտում համագործակցության մնայուն նշանակությունն ակներևաբար դրսևորվեց 2020 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբերյան իրադարձությունների ժամանակ:

ՀՀ-ի դեմ Ադրբեյջանի զինված ուժերի ագրեսիայի ժամանակ Ռուսաստանը Հայաստանին աջակցեց ոչ միայն զենքով, այլև խաղաղ նախաձեռնություններով: Հենց Ռուսաստանի Դաշնությունը դադարեցրեց ռազմական գործողությունները Հայաստանի և Ադրբեյջանի սահմանին, որից հետո ռուս խաղաղապահները մտան Արցախ՝ հանրապետության բնակիչներին երաշխավորելով պաշտպանություն ադրբեյջանցի զինվորականների հնարավոր բռնություններից:

Միևնույն ժամանակ չի կարելի չնշել այն բացասական փաստը, որ ռուսաստանցի որոշ (իսլամամետ և ազատական) քաղաքական գործիչներ 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմի ժամանակ սատարում էին Ադրբեյջանին: Կարծում եմ՝ հենց նրանք հնարավոր ամեն ինչ արեցին, որ Ռուսաստանը որոշակի անվճռականություն դրսևորի վերոնշյալ պատերազմի առաջին օրերին և նույնիսկ շաբաթներին՝ եթե ոչ խախտելով, ապա փաստացի անտեսելով Մեծ պայմանագրի 3-րդ հոդվածը, որտեղ ասվում է. *«Պայմանավորվող Բարձր կողմերը համատեղ կձեռնարկեն իրենց հասանելի բոլոր միջոցները՝ վերացնելու խաղաղությանը սպառնացող վտանգը, խաղաղության խախտումը կամ հակազդելու ցանկացած պետության կամ պետությունների խմբի կողմից իրենց դեմ ագրեսիայի գործողությունները և անհրաժեշտ օգնություն կցուցաբերեն միմյանց, այդ թվում՝ ռազմական, կոլեկտիվ ինքնապաշտպանության իրավունքի իրագործման կարգով...»:*

Հենց այս պատճառով է, որ տողերիս հեղինակը 2021 թվականին Հայաստան կատարած հաճախակի այցերի ընթացքում իր ելույթներում և հայկական լրատվամիջոցներին տված բազմաթիվ հարցազրույցներում անփոփոխ շեշտում էր, որ ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև Մեծ պայմանագիրը զարգացնելու նպատակով այս երկրները պետք է պատրաստեն և ստորագրեն հատուկ համաձայնագիր Ռազմական միության մասին, որտեղ պետք է առավել հստակ

սահմանվեն երկկողմ հարաբերությունները Հայաստանի և Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի անվտանգության ապահովման և ՀՀ-ի նկատմամբ տարբեր արտաքին սպառնալիքների դիմագրավման հարցերում⁴։ Որպես տարբերակ՝ պետք է պատրաստել Մեծ պայմանագրի նոր խմբագրությունը դրա վերաստորագրման համար։

Այսօր Ռուսաստանի Դաշնությունում ադրբեջանամետ և թուրքամետ լոբբին ակտիվորեն աշխատում է Ռուսաստանի և Ադրբեջանի ու Թուրքիայի միջև հարաբերությունների ամրապնդման և, միևնույն ժամանակ, ՌԴ-ի ու ՀՀ-ի հարաբերություններում խնդիրներ ստեղծելու ուղղությամբ՝ որպես խնդրահարույց հանգամանք օգտագործելով 44-օրյա պատերազմում Հայաստանի պարտության փաստը, իսկ որպես գործիք՝ հայ հասարակության որոշ շրջանակներում հակառուսական տրամադրությունների աճը։ Այդ տրամադրությունները մասնավորապես սնվում են այն թեզով, որ Ռուսաստանը չկարողացավ պաշտպանել Հայաստանին վերոնշյալ պատերազմի ժամանակ։ Մինչդեռ այսօր Ռուսաստանը ապահովում և ֆինանսավորում է իր խաղաղապահների կեցությունը Լեռնային Ղարաբաղում⁵ իր համար բարդ արտաքին քաղաքական իրադրության մեջ և ձգտում է կատարել իր բոլոր խաղաղապահ պարտավորությունները մի իրավիճակում, երբ արևմտյան գրեթե 40 պետություններ ավելի ու ավելի ակտիվորեն հիբրիդային պատերազմ են մղում Ռուսաստանի դեմ։ Ակնհայտ է նաև, որ Ռուսաստանը, իրականացնելով հատուկ ռազմական գործողություն, պաշտպանում է ոչ միայն իր ազգային շահերը, այլև ԵԱՏՄ-ի քաղաքակրթական շահերը, որի անդամ է Հայաստանը։

Այսօր Ռուսաստանը միակ երկիրն է, որը լրջորեն դիմակայում է ՆԱՏՕ-ի դաշինքին, որի անդամ է Թուրքիան, և չափազանց շահագրգռված է, որ Անկարան ներկա ժամանակահատվածում չեզոք մնա Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ։ Թերևս, այդ է պատճառը, որ ներկայումս Ռուսաստանի Դաշնության ղեկավարությունը չի ձեռնարկում Հայաստանի հետ հարաբերությունների թարմացում, ինչպես նաև գործողություններ, որոնք ուղղված են կոշտ հակազդելու Ադրբեջանին՝ հայկական տարածքներ զավթելու նրա նկրտումներում։ Ընդհակառակը, Ռուսաստանն իրեն իսկական խաղաղարարի պես է պահում՝ ձգտելով գտնել Հայաստանի և Ադրբեջանի

⁴ Տե՛ս «Արцах, Россия и Армения: Владимир Лепехин предлагает заключить военный союз». URL: <https://nashaarmenia.info/2022/02/10/арцах-россия-и-армения-лепехин-предла/> Տե՛ս նաև «Армения и Россия нуждаются в новом стратегическом и военном союзе». URL: <https://verelq.am/ru/node/83340>; а также: «Арцах, Россия и Армения: Лепехин предлагает заключить военный союз». URL: <https://rusarminfo.ru/2022/02/09/arcax-rossiya-i-armeniya-lepexin-predlagayet-zaklyuchit-voennyj-soyuz-video/>

⁵ Ռուսաստանը հոգում է Լեռնային Ղարաբաղում իր գրեթե 2000 խաղաղապահների կեցության ծախսերը Հայաստանի տարեկան ՀՆԱ-ի կեսից ավելի չափով։ Հաշվի առնելով Գյումրիում իր ռազմակայանի և ՀՀ-ում իր սահմանապահների կեցության ծախսերը՝ Հայաստանի անվտանգության ապահովման հետ կապված Ռուսաստանի Դաշնության ընդհանուր ծախսերը փաստացի հավասար են Հայաստանի ՀՆԱ-ին։

միջև վեճերը երկխոսությամբ ու փոխզիջումներով լուծելու տարբերակներ և ձևաչափեր:

Կարծում եմ, պաշտոնական Երևանը հասկանում է Ռուսաստանի շուրջ ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրավիճակի էությունն ու առանձնահատկությունները: Այս առումով ամենաբարձր գնահատանքի է արժանի այն փաստը, որ հայկական կողմը ձգտում է ամեն կերպ աջակցել ռուս զինվորականներին և խաղաղապահներին Հարավային Կովկասում խաղաղություն պահպանելու իրենց չափազանց դժվարին առաքելության մեջ: Ավելին, այս տարվա հունվարին ՀԱՊԿ-ի կազմում ռուս խաղաղապահների հետ հայ զինծառայողները մեկնեցին Ղազախստան՝ նրա ղեկավարության խնդրանքով, որպեսզի կանխեն զանգվածային հուզումները այդ երկրում, և այս փաստը խոսում է այն մասին, որ ռուս-հայկական հարաբերությունները, այդ թվում՝ ռազմական ոլորտում, մեծ ներուժ ունեն:

Ներկայումս Հայաստանի և Ռուսաստանի դիվանագիտական հարաբերություններն աչքի են ընկնում կայունությամբ և միմյանց նկատմամբ հարգանքի ու վստահության բավականին բարձր մակարդակով: Ռուսաստանը շարունակում է մնալ Հայաստանի ազգային շահերի պաշտպանության հիմնական երաշխավորը հարևան Ադրբեյջանի ու Թուրքիայի հետ իր չափազանց բարդ հարաբերություններում: Իր հերթին, Հայաստանն ամեն կերպ ցուցադրում է հավատարմությունը երկկողմ համագործակցության սկզբունքներին, որոնք ամրագրված են 1997 թվականի Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության պայմանագրում: Եվ այս փոխգործակցությունը, ինչպես նշեցինք, միանգամայն բնական է ու ներուժավոր, քանի որ հայերն ու ռուսները արդեն երեք դար գտնվում են նույն քաղաքակրթական դաշտում:

Սկզբնապես Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության քաղաքակրթական միասնությունը պայմանավորված էր ընդհանուր քրիստոնեական պատմությամբ, որտեղ ռուսներն ինչ-որ պահի կարևորեցին ստանձնել իրենց հայ եղբայրների ճակատագրի պատասխանատվությունը Թուրքիայի և Պարսկաստանի կողմից հայերի ցեղասպանության իրավիճակում: 20-րդ դարում այս միասնությունն արդեն կանխորոշված էր ընդհանուր սոցիալ-մշակութային դաշտով մեկ պետության շրջանակներում, և մենք հիշում ու հարգում ենք, թե ինչպես ռուսներն ու հայերը ուսուսի տված պաշտպանեցին ԽՍՀՄ-ի անկախությունը 1941–1945 թվականների Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ:

Այսօր հետխորհրդային (եվրասիական) քաղաքակրթական տարածքը բարիդրացիական հարաբերությունների տարածք է, որը փորձություն է բռնել նրա մասնակիցների՝ տասնամյակների ամենասերտ համագործակցությամբ, որտեղ հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունն առաջնային դեր է խաղում և մեծապես պայմանավորում ոչ միայն Հայաստանի և Ռուսաստանի, այլև Անկախ պետությունների համագործակցության մասնակից այլ երկրների զարգացման հեռանկարները:

Այդ համագործակցության մեջ Հայաստանին վերապահված է առանց-քային դեր՝ Ռուսաստանի կարևորագույն աշխարհառազմավարական դաշնակցի դերը: Ռուսաստանի, որը փաստացի մենակ է մնացել Արևմուտքի, ՆԱՏՕ-ի և զանազան համաշխարհային կառույցների նեոնացիզմի դեմ դիմակայությունում, կառույցներ, որոնք ձգտում են Երկիր մոլորակի վրա նոր աշխարհակարգ հաստատել, որում տեղ չի լինի ինքնիշխան պետությունների համար:

Այս առումով և՛ Ռուսաստանը, և՛ Հայաստանը, փորձելով պահպանել իրենց ինքնությունը, օրինաչափորեն և հարկադրաբար անցնում են ամբողջական փորձությունների շարանի միջով: Հայ-ռուսական հարաբերությունների ամբողջությունը ևս փորձություն է անցնում: Անձամբ ես կասկած չունեմ, որ երկու երկրներն էլ կկարողանան հաղթել իրենց ինքնիշխանության համար պայքարում: Ավելին, Ռուսաստանի և Հայաստանի միությունը կարող է օրինակ դառնալ, թե ինչպես կարելի է հաղթել ցանկացած թշնամու, եթե գրագետ օգտագործվեն նման միության ներուժն ու առավելությունները:

Եվ վերջինը: Ուկրաինայում մացիզմի (և գլոբալիզմի) դեմ հատուկ ռազմական գործողությունն այսպես թե այնպես կավարտվի Ռուսաստանի հաղթանակով: Հետևաբար, այս հաղթանակից հետո ԵԱՏՄ-ի ամրապնդումը և ԱՊՀ-ի երկրների փոխգործակցությունը հաստատապես կբարձրանան նոր մակարդակի: Այս առումով Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև Մեծ պայմանագրի 25-ամյակը պետք է դիտարկել ոչ թե որպես այս երկրների քառորդ-դարյա հարաբերությունների արդյունք, այլ որպես այդ հարաբերությունների պատմության որակապես նոր փուլի սկիզբ:

Կարծում եմք, որ այս նոր որակի էությունը կլինի ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև այնպիսի փոխգործակցության հաստատումը, որի դեպքում ռուսական կողմը Հայաստանի հետ նոր Մեծ պայմանագրում ոչ միայն կհաստատի իր պատ-րաստակամությունը՝ անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերելու Հայաստանին ցանկացած պետության կողմից ագրեսիայի ենթարկվելիս, այլև կստանձնի լիակատար պատասխանատվություն իր գործընկերոջ ճակատագրի համար:

ԺԱԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

*Եղջ միջազգային
հարաբերությունների և
դիվանագիտության ամբիոնի
դոցենտ,
պարմական գիտությունների
թեկնածու*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՌՈՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ. ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Սիրիայի Արաբական Հանրապետության նախագահ Բ. Ասադի պաշտոնական դիմումի հիման վրա Ռուսաստանի Դաշնությունը (ՌԴ) 2015 թ. սեպտեմբերի 30-ին հակաահաբեկչական գործողություններ սկսեց Սիրիայում: Նույն օրը, կառավարության անդամների հետ խորհրդակցության ժամանակ, ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինը հիմնավորեց այդ քայլի անհրաժեշտությունը և շարժառիթները¹: ՌԴ-ի հակաահաբեկչական գործողությունները Սիրիայում, որոնք ակնհայտ շրջադարձային նշանակություն ունեցան, ընթացում էին ՌԴ–Արևմուտք հակադրության դրսևորումներով: Բնականաբար, ռուսաստանյան ներկայությունը Սիրիայում ենթադրում էր Մերձավոր Արևելքում ՌԴ-ի ռազմաքաղաքական դիրքերի ամրապնդում, ուստի տարածաշրջանային զարգացումներն ուղեկցվում էին համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության խոշոր դերակատարների շահերի բախումներով, ինչն էլ այդ ուժերի միջև ռազմական բախման իրական վտանգ էր ստեղծում: Դրա վկայությունն էին Թուրքիայի ռազմաօդային ուժերի կողմից ՌԴ-ի օդատիեզերական ուժերի «Սու-24» ինքնաթիռի կործանումը և դրան հաջորդած իրադարձությունները:

¹ St' u «Совещание с членами Правительства», <http://kremlin.ru/events/president/news/50401> (մուտք՝ 16.06.2022)

Բացի ռազմաքաղաքական խնդիրներից, որոնք առկա էին սիրիական հակամարտությունում ներգրավված դերակատարների միջև, լրջագույն խնդիր էր Սիրիայում առաջացած մարդասիրական ճգնաժամը:

Տևական ժամանակ ընթացող ռազմական գործողությունների պատճառով հիմնահատակ ավերվեցին բազմաթիվ բնակավայրեր, իսկ բնակչության մի ստվար հատվածը ստիպված էր կա՛մ տեղահանվել, կա՛մ արտագաղթել: Սիրիայում մարդասիրական ճգնաժամը չորջանցեց նաև տեղի հոծ հայ համայնքին, որը մինչ այդ ուրույն տեղ ուներ Սիրիայի տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կյանքում: Հակամարտության պատճառով խաթարվեց սիրիահայ համայնքի բնականոն կյանքը, հետևաբար, Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները չէին կարող անուշադրության մատնել այդ փաստը: Խնդիրն այն էր, թե ինչպես և ինչ միջոցներով օգնել ծանր վիճակում հայտնված սիրիահայ համայնքին՝ միաժամանակ չներքաշվելով վտանգավոր զարգացումների մեջ: ՀՀ որդեգրած քաղաքականությանը 2012 թ. հուլիսին անդրադարձավ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալը՝ նշելով, որ «գործադրվող ջանքերն առաջին հերթին ուղղված են սիրիահայության անվտանգության, հայ համայնքի բնականոն կենսագործունեության ապահովմանը, պատմամշակութային ժառանգության պահպանմանը»²: Նույն թվականի նոյեմբերի 26-ին «Ինտերֆաքսին» տված հարցազրույցում Սիրիայի հայ համայնքի խնդիրներին անդրադարձավ նաև ՀՀ վարչապետ Տ. Սարգսյանը՝ նշելով, որ շուրջ 5-6 հազար մարդ Սիրիայից տեղափոխվել է ՀՀ³: Սակայն հակամարտության հետագա խորացումը ավելի մեծացրեց սպառնալիքները հայ համայնքի համար, մասնավորապես՝ 2014 թ. մարտին Քեսաբի իրադարձությունների հետևանքով տեղի հայությունը տեղահանվեց: Այդ կապակցությամբ 2014 թ. ապրիլի 3-ին Մոսկվայում ՌԴ արտաքին գործերի նախարար Ս. Լավրովի նախագահությամբ տեղի ունեցած ՀԱՊԿ-ի անդամ պետությունների արտաքին գործերի նախարարների խորհրդի նիստում ընդունվեց հայտարարություն Սիրիայի հյուսիս-արևմուտքում առաջացած լարվածության վերաբերյալ: Հայկական կողմի առաջարկությամբ այդ համատեքստում դատապարտվեցին նաև Քեսաբի իրադարձությունները⁴: Հայ համայնքի ֆիզիկական անվտանգության ապահովման խնդիրներից բացի, ոչնչացման սպառնալիքի տակ էին հայտնվել նաև հայկական պատմամշակութային և կրոնական արժեքները: Ասվածի

² «ՀՀ ԱԳ նախարարի տեղակալ Մերգեյ Մանասարյանի պատասխանը «Tert.am» լրատվական կայքի հարցին», <https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2012/07/20/comm-syria/3102> (մուտք՝ 16.06.2022):

³ Տե՛ս «У нас с Россией нет проблем», <https://www.interfax.ru/interview/277622> (մուտք՝ 16.06.2022):

⁴ Տե՛ս «ОДКБ примет заявление по событиям в Кесабе», <https://rus.azatutyun.am/a/25320279.html>, տե՛ս նաև՝ «Заявление министров иностранных дел государств – членов Организации Договора о коллективной безопасности относительно усиления напряженности на северо-западе Сирии», <https://odkb-csto.org/documents/statements/zayavlenie.-ministrov.-inostrannykh-del-gosudarstv.-chlenov-organizatsii-dogovora-o-kollektivnoy-bezopa/#loaded> (մուտք՝ 17.06.2022):

վկայությունը 2014 թ. սեպտեմբերին «Իսլամական պետություն» խմբավորման ահաբեկիչների կողմից Դեյր-էլ-Չորում հայկական եկեղեցու պայթեցումն էր, որին պաշտոնական Երևանը արձագանքեց սեպտեմբերի 22-ին՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Է. Նալբանդյանի դատապարտող հայտարարությամբ⁵: Հայաստանի հասարակական-քաղաքական շրջանակները Քեսաբի իրադարձություններում և Դեյր-էլ-Չորում հայկական եկեղեցու պայթեցման մեջ տեսնում էին թուրքական հետքը, որի նպատակն էր վերացնել հայկական ներկայությունը Սիրիայում, ինչպես նաև նաև Հայոց ցեղասպանության մասին վկայությունները: Սիրիայի հայ համայնքի ֆիզիկական գոյության համար իրական սպառնալիքներն ավելի մեծացան Սիրիայի հյուսիս թուրքական ներխուժումով: ՀՀ-ում ապաստան գտած սիրիահայերի կեցության հարցերը լուծելու, ինչպես նաև միջազգային հարթակներում Սիրիայում ապրող հայրենակիցների հիմնախնդիրները բարձրացնելուց զատ՝ ՀՀ իշխանությունները ձեռնամուխ եղան Սիրիա մարդասիրական օգնություն ուղարկելուն: Այսպես, ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի հանձնարարությամբ, ՀՀ և ՌԴ պաշտպանության նախարարությունների համագործակցությամբ 2017 թ. հունիսին Սիրիա մարդասիրական օգնություն ուղարկվեց⁶, ավելի վաղ՝ 2016 թ. հոկտեմբերի 3-ին և 5-ին, ՀՀ-ից արդեն երկու ինքնաթիռ մարդասիրական բեռներ էին ուղարկվել այդ երկիր⁷: Սիրիայի բնակչությանը, մասնավորապես տեղի հայ համայնքին մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելու հարցում Երևանի և Մոսկվայի համագործակցությունը ժամանակի ընթացքում ավելի խորացավ, որի արդյունքում էլ 2018 սեպտեմբերի 8-ին ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի հետ հանդիպումից հետո ՀՀ վարչապետ Ն. Փաշինյանը հայտարարեց, որ ՀՀ-ն մարդասիրական առաքելություն կիրականացնի Սիրիայում⁸:

Այս հայտարարությունից մի քանի օր անց ՀՀ պաշտպանության նախարարը «Մեդիամաքսին» տված հարցազրույցում որոշ հստակություններ մտցրեց Սիրիա մարդասիրական խումբ ուղարկելու նպատակների հարցում: Մասնավորապես, պարզ դարձավ, որ հայ մասնագետների խումբը Սիրիայում գործելու էր ՀՀ պաշտպանության նախարարության հրամանատարության ներքո, խումբը իր գործունեությունը համակարգելու էր և՛ ռուսաստանյան կողմի, և՛ տեղի իշխանությունների հետ, հայ մասնագետները մարտական

⁵ Տե՛ս «Заявление министра иностранных дел Армении Эдварда Налбандяна в связи с взрывом армянской церкви Србоц Наатакац (Святых Великомучеников) в Дейр эз Зоре», <https://www.mfa.am/ru/interviews-articles-and-comments/2014/09/22/com-on-der/4484> (մուտք՝ 17.06.2022)

⁶ Տե՛ս «A portion of the aid sent to Syria has been transported to Damascus», <https://www.mil.am/en/news/4813> (մուտք՝ 17.06.2022)

⁷ Տե՛ս «Первый самолет с гуманитарным грузом из Армении совершил посадку в Латакии», <https://armenpress.am/rus/news/862431/>, տե՛ս նաև՝ «Second Aircraft with Humanitarian Aid Is Sent from Armenia to Syria», <https://armedia.am/eng/news/40135/second-aircraft-with-humanitarian-aid-is-sent-from-armenia-to-syria.html> (մուտք՝ 17.06.2022)

⁸ Տե՛ս «Армения будет проводить в Сирии гуманитарную миссию – Пашинян», <https://ru.armeniasputnik.am/20180909/armeniya-budet-provodit-v-sirii-gumanitarnuyu-missiyu---pashinyan-14336383.html> (մուտք՝ 18.06.2022)

խնդիրներ չէին կատարելու: Պաշտպանության նախարարը տեղեկացրեց նաև, որ հայ մասնագետներին Սիրիա տեղափոխելու և տեղում նրանց կեցությունն ապահովելու հարցում օժանդակելու էին ռուսաստանցի զործընկերները, և այդ նպատակով ստորագրվելու էր համապատասխան արձանագրություն⁹:

2019 թ. փետրվարի 8-ին ականագերծողներից, բժիշկներից և նրանց անմիջական անվտանգությունն ապահովող հայ մասնագետներից բաղկացած 83 հոգանոց մարդասիրական խումբը ժամանեց Սիրիա:

Այդ կապակցությամբ ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը պարզաբանեց, թե ինչ հանգամանքներից ելնելով է որոշվել մարդասիրական մասնագիտական խումբ ուղարկել. հաշվի են առնվել Սիրիայում և հատկապես Հալեպ քաղաքում ռազմական գործողությունների հետևանքով ստեղծված մարդասիրական ծանր վիճակը, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 2017 թվականի № 2393 և 2018 թվականի № 2401 բանաձևերը, սիրիական կողմի գրավոր խնդրանքները, ինչպես նաև Հալեպում մեծաթիվ հայ համայնքի առկայությունը¹⁰:

Մարդասիրական առաքելությամբ Սիրիա ժամանած հայ մասնագետների առջև խնդիր էր դրված ականագերծելու Հալեպի ռազմական գործողություններից զերծ բնակավայրերը, իրականացնելու հակաականաչին իրազեկում բնակչության շրջանում, մատուցելու բժշկական ծառայություններ: Հայ մասնագետների տեղափոխման, ինչպես նաև լոգիստիկայի ապահովման խնդիրները լուծվում էին ռուսաստանյան կողմի աջակցությամբ¹¹:

Սիրիա հայկական կողմից մարդասիրական առաքելություն ուղարկելու օրը աշխատանքային այցով ՌԴ-ում էր գտնվում ՀՀ պաշտպանության նախարար Գ. Տոնոյանը, որին ՌԴ պաշտպանության նախարար Ս. Շոյգուն շնորհակալություն հայտնեց Սիրիային մարդասիրական աջակցության համար՝ նշելով, որ ՀՀ-ն առաջինն է արձագանքել Սիրիայի խաղաղ քաղաքացիներին աջակցելու ՌԴ-ի կոչին¹²:

Այս համագործակցությունը ՌԴ-ի համար կարևոր էր նաև այն առումով, որ ՀՀ-ն, որպես նաև ՀԱՊԿ-ի անդամ պետություն, աջակցում էր ՌԴ-ին Սիրիայում: Հավանաբար, այս հանգամանքներից ելնելով էր նաև, որ փետրվարի 13-ին ԱՄՆ պետքարտուղարությունը հայտարարեց, որ չի պաշտպանում Սիրիայի զինված ուժերի հետ ներգրավվածությունը, ինչպես նաև ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև համագործակցությունը այդ առաքելության նպատակով¹³:

⁹ Տե՛ս «Давид Тоноян: Мы не будем выполнять боевые задач в Сирии» (С Давидом Тонояном беседовал Ара Тадевосян), <https://mediamax.am/ru/news/interviews/30107/> (մուտք՝ 18.06.2022)

¹⁰ Տե՛ս «Группа армянских специалистов в Сирии», <https://mil.am/ru/news/5921> (մուտք՝ 18.06.2022)

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում

¹² Տե՛ս «Главы оборонных ведомств РА и РФ обсудили широкий круг вопросов сотрудничества», <https://mil.am/ru/news/5922> (մուտք՝ 18.06.2022)

¹³ Տե՛ս Կալանթյան Կ., «США не поддерживают сотрудничество между Арменией и Россией по вопросу миссии в Сирии», <https://rus.azatutyun.am/a/29767863.html> (մուտք՝ 18.06.2022)

Նույն օրը ՀՀ ԱԳՆ մամուլի քարտուղարը, անդրադառնալով ԱՄՆ պետքարտուղարության հայտարարությանը, նշեց, որ խոսքը մի երկրի մասին է (նկատի ունի Սիրիան), որն առանցքային ներդրում է ունեցել ցեղասպանությունից մազապուրծ հայ ժողովրդի գոյատևման հարցում: Նա հիշեցրեց նաև, որ ՀՀ-ն ապաստան է տվել ավելի քան 22000 սիրիացի փախստականների և չորս ինքնաթիռ մարդասիրական օգնություն է տրամադրել Սիրիայի ժողովրդին¹⁴:

Այսպիսով, հայկական կողմը բարձրացրեց նաև խնդրի բարոյական կողմը՝ կարևորելով պատմական անցյալը, ինչը կարծես նոր հարթություն էր տեղափոխում Սիրիայում ՀՀ-ի կողմից իրականացվող մարդասիրական առաքելությունը:

Հանուն արդարության նշենք, որ Սիրիա մարդասիրական առաքելությամբ խումբ ուղարկելը իսկապես որոշակի խնդիրներ կարող էր ստեղծել, մասնավորապես՝ լարվածություն առաջացնել ՀՀ-Արևմուտք հարաբերություններում, որի վկայությունն էր ԱՄՆ պետքարտուղարության վերոնշյալ հայտարարությունը: Բացի այդ, վտանգ կար, որ ՀՀ-ն նաև կկորցնի իր չեզոք դիրքը սիրիական հակամարտությունում, ինչը շատ կարևոր էր տեղի հայ համայնքի համար, քանի որ այն կարող էր նոր հարձակումների թիրախ դառնալ ահաբեկիչների կողմից: Սակայն ժամանակը ցույց տվեց, որ հաջողվեց խուսափել վերոնշյալ խնդիրներից, ինչի մասին 2019 թ. օգոստոսին խոսեց նաև Սիրիայում ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպանը: Անդրադառնալով հայկական մարդասիրական առաքելություն իրականացնող խմբի աշխատանքներին՝ նա նշեց, որ վերջին մի քանի ամիսներին բժիշկները շուրջ 1000 վիրահատություն են կատարել, իսկ ականազերծողները մոտ 35-38 հազար քառակուսի մետր տարածք են վնասազերծել¹⁵:

Սիրիայում հայ մասնագետների կատարած աշխատանքի մասին պատկերացում կազմելու համար նշենք մի քանի տվյալներ ևս. 2022 թ. ապրիլին հրապարակված տեղեկատվության համաձայն՝ 2019 թ. փետրվարից սկսած հայ բժիշկները բժշկական օգնություն են ցուցաբերել 15485 սիրիացիների, 2019 թ. փետրվարից մինչև 2020 թ. հուլիս հայ մասնագետների կողմից ականազերծվել է 20,5 հա տարածք¹⁶, Սիրիայում մարդասիրական առաքելություն իրականացնելու օրվանից մինչև 2022 թ. ապրիլ ամիսը Հալեպի բուժհաստատություններին է փոխանցվել 24 տոննա դեղորայք¹⁷:

¹⁴ Տե՛ս «Ответ пресс-секретаря МИД Анны Нагдалян на вопрос об армянской гуманитарной миссии в Сирии», https://www.mfa.am/ru/interviews-articles-and-comments/2019/02/13/spokesperson_syria/9082 (մուտք՝ 19.06.2022):

¹⁵ Տե՛ս Նալբանդյան Ն., «Սիրիայում մոտ 25-28 հազար հայ է մնացել, առաջնահերթ են սոցիալական խնդիրները. դեսպան», <https://www.azatutyun.am/a/30130087.html> (մուտք՝ 18.06.2022):

¹⁶ Տե՛ս Столбов В., «Сирия благодарна армянской миссии», <https://odkb-info.org/news/tema-nomera/2905/> (մուտք՝ 18.06.2022):

¹⁷ Տե՛ս «Сирийские власти поблагодарили армянских медиков за помощь медучреждениям города», <https://ru.armeniasputnik.am/20220408/armyanskaya-missiya-v-sirii-peredala-bolnitsam-aleppo-4-tonny-pomoschi-40681975.html> (մուտք՝ 18.06.2022).

Այսպիսով, ՀՀ-ն ՀԱՊԿ-ի անդամ առաջին պետությունն է, որը, արձագանքելով ՌԴ-ի կոչին, հաղթահարելով մի շարք խնդիրներ, Սիրիա մարդասիրական առաքելություն իրականացնող մասնագիտական խումբ ուղարկեց: Երկու պետությունների այսպիսի համագործակցությունը պայմանավորված է դաշնակցային հարաբերությունների մակարդակով, ինչը արտահայտվում է նաև մարդասիրական առաքելության շրջանակում իրականացվող համագործակցությամբ:

Մյուս կողմից՝ Սիրիա մարդասիրական առաքելություն իրականացնող խումբ ուղարկելով՝ ՀՀ իշխանությունները հնարավորություն ստացան տեղում արագորեն արձագանքելու սիրիահայ համայնքի խնդիրներին: Վերջապես, տեղին է կարևորել նաև պատմական հիշողությունը. այս մարդասիրական առաքելության շրջանակում օգնություն է ցուցաբերվում նաև Սիրիայի բարեկամ ժողովրդին, որը ժամանակին ապաստան էր տրամադրել օսմանյան իշխանությունների իրականացրած ցեղասպանությունից փրկված բազմահազար հայերի:

ԱՇՈՏ ԹԱՎԱԴՅԱՆ

*Տնտեսական հեղափոխությունների
կենտրոնի ղեկավար,
տնտեսագիտության դոկտոր,
պրոֆեսոր*

ԱՂԱՍԻ ԹԱՎԱԴՅԱՆ

*ՀՏՊՀ «Տնտեսության անորոշության
մոդելավորման» լաբորատորիայի
վարիչ,
տնտեսագիտության թեկնածու,
դոցենտ*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՌՈՍԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՈՐՋ

Ռուսաստանը, որն ունի ամենամեծ տնտեսական ներուժը ԵԱՏՄ-ում, զգալի հնարավորություններ է ստեղծում Հայաստանից պատրաստի արտադրանքի արտահանման աճի համար: Հայ-ռուսական առևտրային համագործակցությունն ընդլայնում է ներմուծման-արտահանման գործառնությունների, տեխնոլոգիաների փոխանակման ուղիները: Ռուսաստանի հետ ավանդական կապերը, ապրանքանիշների հանրաճանաչությունը, առևտրի և ներդրումների աճի մեծ ներուժը տնտեսական համագործակցության հիմնական օգուտներն են:

Ռուսաստանը ցամաքով սահմանակից է աշխարհի մեկուկես տասնյակից ավելի պետությունների հետ, և այդ գործոնը թույլ է տալիս ոչ միայն զարգացնել միջսահմանային համագործակցությունը, այլև հետխորհրդային

տարածքում ստեղծել կառուցակարգեր՝ ներդրումային գործընթացներին ներգրավելու տարածաշրջանի այնպիսի խոշոր պետությունների և տնտեսական համայնքների, ինչպիսին են Իրանը, Չինաստանը, Հնդկաստանը: Իրանին ներգրավելու հարցում համախմբող դեր կարող է խաղալ Հայաստանը:

Տնտեսական անվտանգության գլխավոր խնդիրը կայուն տնտեսական աճ և արտահանման զգալի աճ ապահովելն է, ինչը հատկապես կարևոր է փոքր տնտեսություն ունեցող երկրների համար: Միասնական տարածաշրջանային տնտեսություն ձևավորելը ենթադրում է ոչ միայն միասնական կառավարման մարմինների ստեղծում և եվրասիական տնտեսական ինտեգրմանը մասնակից երկրների գործողությունների համակարգում, այլև բոլոր ազգային տնտեսությունների տեղափոխում սկզբունքորեն նոր ռելսերի վրա՝ դրանք վերակողմնորոշելով դեպի ՀՆԱ-ի ընդհանուր ցուցանիշներ, համաձայնեցված մակրոտնտեսական քաղաքականություն, արտահանման աճ, զբաղվածության մակարդակի էական աճ: Հարկ է նշել ԵԱՏՄ-ի արդյունաբերական քաղաքականության խորհրդի ստեղծման մասին Եվրասիական բարձրագույն տնտեսական խորհրդի որոշման կարևորությունը, որի նպատակն է ներդաշնակեցնել ԵԱՏՄ-ի երկրների արդյունաբերական քաղաքականությունը և առաջարկներ պատրաստել ԵԱՏՄ-ի արդյունաբերական համալիրի ռազմավարության, ուղղությունների և հեռանկարների զարգացման վերաբերյալ¹: ԵԱՏՄ-ի երկրների քաղաքականությունը ներդաշնակեցնելու համար շատ կարևոր է Եվրասիական տնտեսական միության անդամ երկրների համաձայնագիրը ներմուծումը փոխարինելու և արդյունաբերական կոոպերացման հարցերի համձնաժողով ստեղծելու մասին: Ենթադրվում է, որ միության նոր մարմինն ընտրելու է ամենահեռանկարային նախագծերը ինտեգրումային ոլորտներում: Հայաստանի կառավարությունը պետք է նախաձեռնություն ցուցաբերի և օգտագործի պատրաստի արտադրանքի արտահանումն ավելացնելու և Ռուսաստանի հետ (առաջին հերթին ռազմարդյունաբերական ոլորտում) համատեղ գործակցելու նոր հնարավորությունները²:

Հայաստանի համար հիմնական շուկան ավանդաբար ռուսաստանյան շուկան է: Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները զգալիորեն ամրապնդում են երկրի անվտանգությունը, մասնավորապես՝ տնտեսականը, նպաստում են ՀՆԱ-ի աճին, դրա կառուցվածքի բարելավմանը, արտահանման աճին, առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդի և, իհարկե, բնակչության զբաղվածության խնդիրների լուծմանը:

¹ «Главы государств ЕАЭС заявили о стремлении войти в число лидеров глобального роста и цивилизационного прогресса» / Евразийская экономическая комиссия (29.05.2019). URL: <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/29-05-2019-5.aspx>

² St'u Итоги заседания Евразийского межправительственного совета 20-21 июня, 2022 г <https://eec.eaeunion.org/news/itogi-zasedaniya-evraziyskogo-mezhpravitelstvennogo-soveta-20-21-iyunya/>

Ինտեգրման ժամանակ չափազանց կարևոր է իրական հնարավորություն ունենալ՝ ազդելու ինտեգրման կանոնների վրա, վերահսկողության լծակներ ունենալ դրանց իրականացման նկատմամբ: Այս կամ այն միությանն անդամակցելը, անկասկած, պետք է էապես մեծացնի արտահանման հնարավորությունները և բարելավի առևտրային հաշվեկշռի վիճակը: Հայաստանը պետք է առավելագույնս օգտագործի ԵԱՏՄ-ի շուկայի ընձեռած հնարավորությունները, հատկապես՝ ռուսական շուկայի: Անհրաժեշտ է զարգացնել այս ուղղությունը՝ մշակելով համաձայնեցված տնտեսական քաղաքականություն վարելու համապատասխան ռազմավարություններ, չափանիշներ, մեթոդներ:

Առանց պատրաստի արտադրանքի արտահանումն էականորեն ավելացնելու Հայաստանը չի կարողանա ապահովել ՀՆԱ-ի շոշափելի աճ, բարելավել դրա կառուցվածքը, լուծել զբաղվածության հիմնախնդիրը: Առանց ռուսական շուկայի, նրա լոգիստիկ ներուժի Հայաստանի համար չափազանց դժվար է լուծել վերոնշյալ խնդիրները: Տնտեսական օգուտն իրապես կանխորոշում է առևտրի հիմնական վեկտորը: Այստեղ որոշիչ է նորին մեծություն «տնտեսական շահի» դերը:

Հարկ է ընդգծել, որ ԵԱՏՄ-ի մասին պայմանագրի 4-րդ հոդվածում՝ «Միության հիմնական նպատակները», նշվում է. Միության հիմնական նպատակներն են ոչ միայն ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի ու աշխատանքային ռեսուրսների միասնական շուկայի ձևավորումը, այլև ազգային տնտեսությունների համակողմանի արդիականացումը, կոոպերացումը և մրցունակության բարձրացումը³: ԵԱՏՄ-ին անդամակցությունը, որպես տնտեսության զարգացման ամենաարդյունավետ ուղի, ընդունելի է հայաստանյան բոլոր քաղաքական ուժերի կողմից: Գործնականում Հայաստանի բոլոր առաջատար կուսակցությունները նպատակահարմար են համարում ԵԱՏՄ-ի անդամ լինելը: Կյանքը ցույց տվեց Հայաստանի ինտեգրման գործընթացների վերաբերյալ մեր եզրակացությունների ճշմարտացիությունը⁴:

Հայաստանի առանցքային նպատակը ապրանքների ու ծառայությունների արտահանման՝ ՀՆԱ-ի նկատմամբ 50 % հարաբերակցության հասնելն է, որտեղ, իհարկե, պետք է գերակայի պատրաստի արտադրանքը: Հակառակ դեպքում փոքր տնտեսություն ունեցող երկրում էական զարգացում լինել չի կարող, քանի որ փոքր տնտեսությամբ երկրի համար ներքին շուկան շատ սահմանափակ է: Հայաստանի պատրաստի արտադրանքի արտահանման աճի մեջ հիմնական դերը խաղում է ռուսական շուկան:

³ St'u «Договор о Евразийском экономическом союзе» (Подписан в г. Астане 29.05.2014) (ред. от 01.10.2019) (с изм. и доп., вступ. в силу с 05.04.2022). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/

⁴ St'u Тавадян А. А. и др. – Армения и ТС: оценка экономического эффекта интеграции. – Санкт-Петербург: ЕАБР, 2013. - ISBN 978-5-906157-10-2

Դեպի Ռուսաստան արտահանման զգալի աճի գրավականներն են.

- մաքսատուրքերը հանելու մասին համաձայնագրի ստորագրում,
- բոլոր ընթացակարգերի պարզեցում՝ արտահանման արտոնագրերը ձևակերպելուց և ստանալուց մինչև մաքսային ձևակերպում,
- գնաճի և ազգային արժույթների փոխարժեքի տատանումների նվազում.
- էներգառեսուրսների արտոնյալ գներ,
- ռուսական ներդրումների աճ:

Ռուսաստանը ԵԱՏՄ-ի երկրներում ներդրումների ծավալով առաջին տեղում է: Վերջին երեք տարիներին Հայաստանի տնտեսությունում կատարված ուղղակի ներդրումների 51 %-ը բաժին է ընկնում Ռուսաստանին: Փոխադարձ ներդրումների գործոնը չափազանց կարևոր է ԵԱՏՄ-ի երկրների տնտեսությունների կոոպերացման համար, ինչը ԵԱՏՄ-ի մասին պայմանագրի առանցքային նպատակներից է:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերի ներկա վիճակն ու ուղղվածությունը ակնհայտաբար ցույց են տալիս տնտեսության հետագա զարգացման իրական վեկտորը.

• պատրաստի արտադրանքի գերակշիռ մասն արտահանվում է Ռուսաստան,

• դրամական փոխանցումների 63 %-ը Հայաստան է մտնում Ռուսաստանից,

• էներգառեսուրսների զգալի մասը հանրապետությունն ստանում է Ռուսաստանի Դաշնությունից (զագ՝ շուրջ 90 %, միջուկային վառելիք՝ 100 %),

• օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների գրեթե կեսը բաժին է ընկնում ռուսական ընկերություններին:

Հայաստանի տնտեսության առջև ծառացած կարևորագույն խնդիրներից են լրջորեն խախտված առևտրային հաշվեկշիռը և տնտեսության կառուցվածքային անհավասարակշռությունը: Սուր է գործազրկության և դրանով պայմանավորված՝ արտագաղթի հիմնախնդիրը: Ռուսաստանի հետ առաջին հերթին տնտեսական հարաբերություններն են իրական հնարավորություններ ընձեռում լուծելու այս խնդիրները, ինչին ուղղակիորեն նպաստում են ավելի էժան էներգառեսուրսներն ու Հայաստանի արտադրանքի նկատմամբ իրական պահանջարկը:

2020 թվականի իրադարձությունից հետո առանձնահատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել նաև Հայաստանի միգրացիոն գործընթացներին: Ռուսաստանում հայկական սփյուռքը վերջին տարիներին զգալիորեն ստվարացել է և, տարբեր գնահատականներով, կազմում է շուրջ 2,5 միլիոն մարդ: Սա համադրելի է Հայաստանի բնակչության թվին: Հայկական սփյուռքի աճը և Ռուսաստանում կենսամակարդակի բարձրացումն ազդում են Հայաստանից Ռուսաստան արտագաղթի աճի վրա: Հայաստանում մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի հարաբերակցությունը ավելի քան երկու անգամ ցածր է, քան Ռուսաստանում: Ռուսաստանում մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի ցուցանիշը ընդհանուր

առմամբ բնութագրում է նաև Ռուսաստանում հայկական սփյուռքի ներուժը: 2021 թ. Ռուսաստանի Դաշնությունում մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն 11,6 հազար ԱՄՆ դոլար է, իսկ Հայաստանում՝ 4,6 հազար ԱՄՆ դոլար⁵:

Վերջին տվյալներով՝ Ռուսաստանում միջին աշխատավարձը 1230 ԱՄՆ դոլար է, իսկ Հայաստանում՝ 550 ԱՄՆ դոլար: Արտագաղթը հատկապես խթանում է գործազրկությունը: Ռուսաստանում այն 4,0 % է, Հայաստանում՝ 14,5 %: Փաստորեն, Հայաստանում գործազրկության մակարդակն ավելի քան 3 անգամ բարձր է, քան Ռուսաստանում:

ԵԱՏՄ-ին անդամակցելու շնորհիվ Հայաստանի համար բացված հեռանկարները կարող են դրական ազդել ՀՀ տնտեսության ներուժի աճի և միգրացիոն հաշվեկշռի վրա: Սա միգրացիայի վրա ազդող առանցքային գործոն է: ԵԱՏՄ-ի մասին համաձայնագրից բխող՝ ԵԱՏՄ-ի անդամ պետությունների համակողմանի կոոպերացման մասին դրույթի ամբողջական կատարումը (զլխավորապես հենց Ռուսաստանի հետ) Հայաստանում միգրացիոն հաշվեկշռի հետ կապված իրավիճակը բարելավելու ուղիղ ճանապարհն է:

Էներգակիրների, ինչպես նաև Հայաստանի ռազմավարական նշանակության արտադրանքի գների առումով ընտրության առավել լայն հնարավորություններ ընձեռում է առաջին հերթին ԵԱՏՄ-ի առաջատարը՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը: Հարկ է նշել, որ ԵԱՏՄ-ն արտոնյալ վարկեր ստանալու հավելյալ հնարավորություններ է ստեղծել: Ընդ որում, առաջին հերթին, Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանունակությունն ամրապնդելու համար: Ի տարբերություն միջազգային կազմակերպությունների որոշ վարկերի՝ Ռուսաստանից ստացվել են խիստ նպատակային վարկեր: 300 մլն դոլարի երկու արտոնյալ վարկեր անմիջականորեն ուղղված են մեր երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմանը: Միաժամանակ, իհարկե, կարևոր նշանակություն ունի նման վարկերի օգտագործման արդյունավետությունը: Այդ գործառույթը պետք է իրականացնի ՀՀ կառավարությունը: Հայաստանը նաև ստացել է 270 մլն դոլարի նպատակային վարկեր Ռուսաստանից և 30 մլն դոլարի դրամաշնորհ, որոնք անհրաժեշտ են ատոմակայանն արդիականացնելու և շահագործման ժամկետը երկարացնելու համար:

Երկու տիպի միջոցառումները՝ մաքսատուրքերի վերացումը և ներմուծվող հումքի գների իջեցումը, անկասկած, նպաստում են արտահանման աճին և գործազրկության նվազմանը: Էներգակիրների գների նվազեցումը դրական է ազդում տեղական արտադրանքի մրցունակության աճի վրա: Միևնույն ժամանակ՝ մեր երկրների միջև դեռևս գործում են որոշակի սահմանափակումներ: ԵԱՏՄ-ի շրջանակներում չափազանց կարևոր է էականորեն նվազեցնել կիրառվող սահմանափակումների թիվը: Այդ նպատակով անհրաժեշտ

⁵ St' u "World Economic Outlook Database, April 2021". World Economic Outlook. International Monetary Fund. April 2021.5 Retrieved 7 April 2021. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/April>

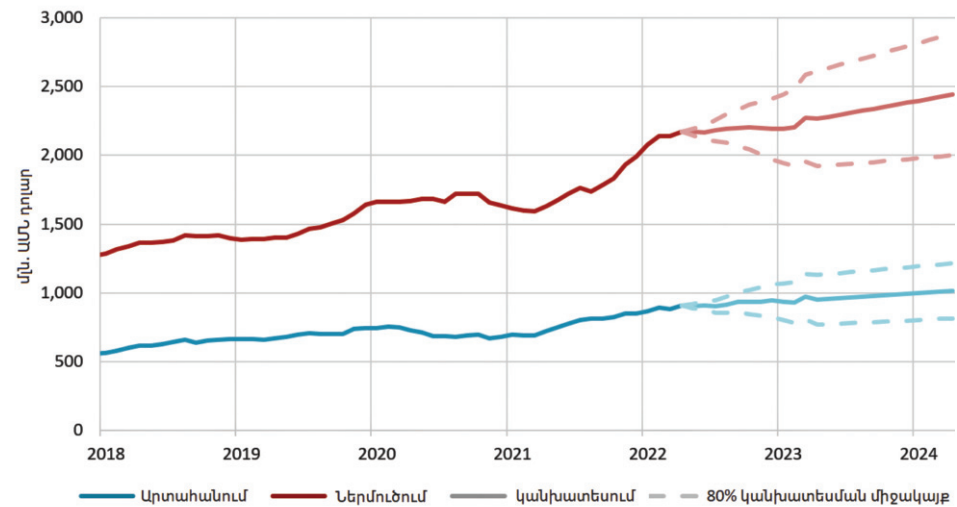
է նաև կիրառել համաձայնեցված հարկաբյուջետային և դրամավարկային քաղաքականություն:

2015 թ. Հայաստանից արտահանման 4 տոկոս անկման պարագայում դեպի Ռուսաստանի Դաշնություն արտահանումը նվազել է 20,6 տոկոսով: Սրա պատճառները Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցներն են և ընթացիկ տարում ռուսական ռուբլու 24,8 %-ով արժեզրկումը: Ընդ որում՝ հայկական դրամի փոխարժեքը գործնականում մնացել է անփոփոխ, իսկ գնաճը եղել է զրոյական: Բացի այդ, ռուսական ռուբլու փոխարժեքը զգալիորեն ավելի մեծ փոփոխություն է կրել, քան գնաճը (12,9 %): Արդյունքում նվազել են դեպի Ռուսաստան հայ արտահանողների եկամուտները: Փաստորեն, ընթացիկ տարում ԵԱՏՄ-ի մասին պայմանագրի 63-րդ և 64-րդ հոդվածները չեն կատարվել: Այսուհանդերձ, սկսած 2016-ից, Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև ապրանքաշրջանառության վիճակը զգալիորեն բարելավվել է:

Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև
առևտրաշրջանառության շարժընթացը

	2018			2019			2020			2021		
	հազար \$	տես. կշիռ %	աճ %	հազար \$	տես. կշիռ %	աճ %	հազար \$	տես. կշիռ %	աճ %	հազար \$	տես. կշիռ %	աճ %
Արտահանում	666,126	7.6%	9.5%	741,442	8.0%	1.3%	680,338	6.8%	8.2%	847,251	8.0%	4.5%
Ներմուծում	1,396,367	8.1%	0.0%	1,642,571	9.7%	7.6%	1,635,683	5.8%	0.4%	1,993,902	7.2%	1.9%

Հայաստանից Ռուսաստան արտահանումը և
ներմուծումը (տարեկան ցուցանիշը)

Շուրջ 7,5 % արտահանման ակնկալվող աճը զգալիորեն կհաստատի մեր կանխատեսումը ՀՆԱ-ի ավելի քան 5% աճի վերաբերյալ: Կանխատեսվում է, որ 2024 թվականին արտահանումը Ռուսաստան կգերազանցի 1 միլիարդ դոլարը, իսկ ներմուծումը կկազմի շուրջ 2 միլիարդ դոլար:

Հայաստանից Ռուսաստան արտահանումը 2015–2021 թթ. աճել է 2,8 անգամ: Դա ցույց է տալիս, որ ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի և աշխատանքային ռեսուրսների ազատ տեղաշարժը, մաքսատուրքերի վերացումը, ինչպես նաև մակրոտնտեսական ցուցանիշների ներդաշնակեցումը Միությունում շատ ավելի մեծ դեր են խաղում, քան ընդհանուր սահմանների բացակայությունը: Պետք է նշել, որ 2021 թ. արձանագրվել է տեքստիլ արդյունաբերության արտադրանքի արտահանման էական աճ՝ մոտ 27 %-ով: Միայն Ռուսաստան տեքստիլ արտադրանքի արտահանումը կազմել է 83,5 մլն ԱՄՆ դոլար: Ոգելից խմիչքների արտահանումն աճել է 13,6 %-ով, ձկնեղենինը՝ 29,8 %-ով, մրգերինը՝ 9,3 %-ով:

Հայաստանում զբոսաշրջության զարգացման հնարավորությունները մեծապես պայմանավորված են ԵԱՏՄ-ին Հայաստանի անդամակցությամբ (ԵԱՏՄ-ի անդամ երկրների քաղաքացիների ազատ տեղաշարժի հնարավորության առումով), ինչպես նաև Ռուսաստանի քաղաքացիների՝ ներպետական անձնագրերով Հայաստան այցելելու հնարավորությամբ: Հայաստան հիմնականում դրամական փոխանցումներ կատարվում են Ռուսաստանից: Աշխատանքային միգրացիայի ուղղությունն ավանդաբար Ռուսաստանն է:

Անշուշտ, չափազանց կարևոր է նաև Միության շրջանակներում ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի և աշխատանքային ռեսուրսների միասնական շուկայի լիարժեք ձևավորումը: Ազատության բոլոր չորս չափանիշները՝ ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի և աշխատուժի տեղաշարժը, պետք է գործեն անշեղորեն: Արդիական խնդիր է նախևառաջ ԵԱՏՄ-ի երկրների ռազմավարական օբյեկտների կոոպերացման և արդիականացման ճանապարհային քարտեզ մշակելը՝ ելնելով ԵԱՏՄ-ի մասին պայմանագրից և «Արդյունաբերական քաղաքականության մասին» ՌԴ օրենքից⁶:

Հայաստանը պետք է օգտագործի բոլոր հնարավորությունները՝ հիմնելու ռուս-հայկական համատեղ ձեռնարկություններ: Դրան կնպաստեն հանքային ապրանքների գների հավասարեցումը, Իրանի հետ ազատ առևտրի համաձայնագիրը: Համագործակցության հեռանկարներ կան պաշտպանական արդյունաբերության, էներգետիկայի, մետալուրգիական արդյունաբերության, մեքենաշինության, էլեկտրատեխնիկայի և սարքաշինության ոլորտներում, հնարավոր է ներգրավել ներդրումներ շինանյութերի արտադրության, քիմիական արդյունաբերության, թեթև արդյունաբերության,

⁶ Ст'я «Федеральный закон о промышленной политике в Российской Федерации» от 31.12.2014 № 488-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_173119/

գյուղատնտեսության և սննդի արդյունաբերության, դեղերի արտադրության ոլորտներում, զարգացնել զբոսաշրջությունը: Սա էապես կընդլայնի Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունները:

Առաջին հերթին՝ դեպի Ռուսաստան Հայաստանի տնտեսության ներուժի մեծացման և պատրաստի արտադրանքի արտահանման զգալի աճի համար ակնհայտորեն անբավարար են միայն «խնդրում ենք՝ ներդրումներ արե՛ք» տիպի կոչերը: Գոյություն ունեն մի շարք առանցքային խնդիրներ, որոնք պետք է լուծվեն.

- Հայաստանում գործնականում բոլոր շահութաբեր կազմակերպությունները փակ բաժնետիրական ընկերություններ են: Հայաստանի տնտեսության ուղղությունների շահութաբերությունն ամրագրող և դրամական հոսքերը հենց այդ ոլորտներ ուղղելը բացահայտորեն թույլատրող բաժնետոմսերի շուկայի բացակայության պայմաններում ներդրումների աճ ապահովելը չափազանց դժվար է: Ներդրումների ուղենիշներ չկան: Խիստ անհրաժեշտ է մշակել վարչական և խրախուսական միջոցառումներ փակ բաժնետիրական ընկերություններից բաց բաժնետիրական ընկերությունների անցնելու համար:

- Արտահանման աճի համար նպատակահարմար է շտկել հարկային քաղաքականությունը: Եթե Վրաստանը, որի տնտեսական կառուցվածքը մնան է Հայաստանի տնտեսության կառուցվածքին, վարում է ներդրումները խթանող հարկային քաղաքականություն, ապա մենք այս առումով զիջում ենք Վրաստանին: Օրինակ՝ Հայաստանում ԱԱՀ-ն 20 % է, Վրաստանում՝ 18 %, եկամտահարկը 22 % է, Վրաստանում՝ 20 %, շահութահարկը Հայաստանում 18 % է, Վրաստանում՝ 15 %: Իհարկե, հարկերի դրույքաչափերն իջեցնելիս ծախսերը ևս պետք է օպտիմալացվեն: Տնտեսության աճը կփոխհատուցի եկամուտը, մույն կերպ, օրինակ, պետք է կանոնակարգվի հումքի արտահանմանն առնչվող հարկային համակարգը:

- Հաշվի առնելով գնաճը՝ դրամավարկային քաղաքականությունը պետք է համահունչ լինի էժան փողերի քաղաքականությանը: Վարկի տոկոսադրույքները չպետք է խոչընդոտեն տնտեսական աճը:

- Ներդրումների համար կարևոր են էներգետիկ ռեսուրսների ողջամիտ զները: Այստեղ մեզ անհրաժեշտ է ունենալ Ռուսաստանի հետ շուկայական և դաշնակցային հարաբերությունների օպտիմալ համադրություն:

- Հայաստանի կառավարությունը առանցքային դեր պետք է ունենա արտահանող կազմակերպությունների հիմնախնդիրները օրենսդրական և կազմակերպչական ձևերով լուծելու համապատասխան ընթացակարգերի ձևավորման գործում՝ տրամադրելով համապատասխան հարկային արտոնություններ: Սա կարևոր է հատկապես Հայաստանի համար, քանի որ դեպի ծով ելք չունեցող, փոքրաթիվ բնակչությամբ և համեմատաբար սահմանափակ հանքային պաշարներով երկրների համար դժվար է մրցակցել համաշխարհային շուկայում:

Հայաստանի տնտեսության աճն ապահովելու համար առաջնային խնդիր է ապահովել երկրի անվտանգությունը, այդ թվում՝ տնտեսական: Հաշվի առնելով տարածաշրջանի մարտահրավերները՝ Հայաստանի անվտանգության առանցքային երաշխիքը Ռուսաստանի հետ տնտեսական և ռազմաքաղաքական համագործակցության համադրությունն է: Ակնհայտ է, որ այս գործոնները սերտորեն փոխկապակցված են: Առանց Ռուսաստանի և Հայաստանի տնտեսությունների արդիականացման և հատկապես կոռպորացման գործնականում անհնար է նաև ապահովել տնտեսական զարգացում ռազմարդյունաբերական համալիրի հաշվին: Ռազմարդյունաբերական համալիրի վրա հիմնված տնտեսությունը ոչ միայն հավաքական անվտանգության հիմքն է, այլև կարևոր դեր է խաղում բնակչության զբաղվածության աճի գործում, մանավանդ Հայաստանում, որտեղ գործազրկության մակարդակը բարձր է: Ընդհանուր առմամբ, ռազմարդյունաբերական համալիրն անմիջականորեն նպաստում է նաև տնտեսության ամրապնդմանը:

ՅՈՒԼԻԱ ՆԻԿԻՏԻՆԱ

Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին գործերի նախարարության Մոսկվայի միջազգային հարաբերությունների պետական ինստիտուտի (համալսարանի) Եվրասիական հեղափոխությունների կենտրոնի առաջարար գիտաշխատող, քաղաքական գիտությունների թեկնածու

ՌՈՍԱՍՏԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏՆԵՐԸ

Ռուսաստանը և Հայաստանը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեցին 1992 թվականի ապրիլի 3-ին, հետևաբար, 2022 թվականի զարմանք լրացավ այս իրադարձության 30-ամյակը: ՌԴ ԱԳՆ-ն երկկողմ հարաբերությունները բնութագրում է որպես «բարեկամական, փոխշահավետ և դարավոր մշակութային ու հոգևոր մտերմությամբ աչքի ընկնող»¹: Ըստ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Ս. Լավրովի՝ «մեր եղբայրական ժողովուրդներին միավորում են դարավոր մշակութային և քաղաքակրթական կապերը, հոգևոր մտերմությունը»²: Հայաստանի Հանրապետության՝ 2020 թվականի հուլիսին ընդունված ազգային անվտանգության ռազմավարության մեջ նշվում է. «Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններից են Ռուսաստանի Դաշնության հետ ռազմավարական-դաշնակցային հարաբերությունների կայուն խորացումն ու ընդլայնումը քաղաքական, առևտրատնտեսական, պաշտպանական, անվտանգային և մշակութաօգնական ոլորտներում՝ հիմնված երկու երկրների ժողովուրդների պատմական բարեկամության վրա»³:

Երկկողմ հարաբերությունները հիմնված են հետևյալ երկու առանցքային փաստաթղթերի վրա՝ Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին պայմանագրի (29 օգոստոսի, 1997 թ.) ու

¹ Российско-армянские отношения // Сайт МИД России, 15.06.2022. URL: <https://mid.ru/ru/maps/am/1701709/>

² Вступительное слово Министра иностранных дел Российской Федерации С.В. Лаврова в ходе переговоров с Министром иностранных дел Республики Армения А.С. Мирзояном, Ереван, 9 июня 2022 года // Сайт МИД России, 09.06.2022. URL: <https://mid.ru/ru/maps/am/1816966/>

³ Пункт 4.7., Стратегия национальной безопасности Республики Армения // Сайт Правительства Республики Армения, июль 2020 года <https://www.gov.am/ru/National-Security-Strategy/>

Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև XXI դար ուղղված դաշնակցային փոխգործակցության մասին հռչակագրի (սեպտեմբերի 26, 2000 թ.): Ընդհանուր առմամբ, Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքվել է շուրջ 200 պայմանագիր:

Ռուսաստանի և Հայաստանի ղեկավարների միջև ամեն տարի ավանդաբար տեղի են ունենում բարձր մակարդակի մի շարք հանդիպումներ ինչպես երկկողմ, այնպես էլ բազմակողմ ձևաչափերով, տարածաշրջանային կազմակերպությունների գագաթնաժողովների շրջանակներում, նրանք հաճախակի հեռախոսազրույցներ են ունենում (տարեկան տասնյակ անգամներ): Շատ ակտիվ է նաև տարբեր նախարարությունների ղեկավարների և խորհրդարանների ներկայացուցիչների մակարդակով, ինչպես նաև միջխորհրդարանական փոխգործակցությունը: ՌԴ նախագահ Վլադիմիր Պուտինի խոսքով՝ ԵԱՏՄ-ի, ՀԱՊԿ-ի և ԱՊՀ-ի շրջանակներում երկու երկրների գործընկերությունը «համապատասխանում է Ռուսաստանի և Հայաստանի եղբայրական ժողովուրդների հիմնարար շահերին, ընթանում է Անդրկովկասի տարածաշրջանում անվտանգության և կայունության ամրապնդման ուղիով»⁴:

Հայաստանի տարածքում է գտնվում 102-րդ ռուսական ռազմակայանը, որը տեղակայվել է Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1995 թվականի մարտի 16-ին ստորագրված՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի մասին պայմանագրի հիման վրա: Պատմականորեն ռազմակայանը ստեղծվել է դեռևս 1941 թվականին Սվերդլովսկի մարզի Աչիտ գյուղի մերձակայքում՝ որպես 435-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1415-րդ հրաձգային գունդ, իսկ 102-րդ ռազմակայանը դարձավ դրա իրավահաջորդը: 2001 թվականի հուլիսի 1-ից զորամիավորումը մտավ Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի (զորքերի) Միացյալ խմբավորման կազմ:

2010 թվականին ռազմակայանի մասին պայմանագրի ժամկետը երկարաձգվեց 25-ից մինչև 49 տարվա, այսինքն՝ մինչև 2044 թվականը: Ռազմակայանը մտնում է Ռուսաստանի Հարավային ռազմական օկրուգի կազմի մեջ և Հայաստանի հետ մեկտեղ ապահովում է երկրի անվտանգությունը, այդ թվում՝ Թուրքիայի, Իրանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմանների անվտանգությունը: 2021 թվականի մայիսին Հայաստանի խնդրանքով Սյունիքի մարզում ստեղծվեցին 102-րդ ռազմակայանի երկու լրացուցիչ հենակետեր⁵, իսկ 2021 թվականի հուլիսին Տավուշի մարզի Ռսկեպար գյուղի մոտ տեղակայվեցին ռուս սահմանապահներ⁶:

⁴ Путин отметил важность сотрудничества с Арменией // РИА Новости, 29.12.2021 <https://ria.ru/20211229/sotrudnichestvo-1765997452.html>

⁵ St'u В Сюникской области созданы два опорных пункта 102-ой российской военной базы – Пашинян // Sputnik Армения, 03.05.2021 <https://ru.armeniasputnik.am/20210503/V-Syunikskoy-oblasti-sozdany-dva-opornyykh-punkta-102-oy-rossiyskoy-voennoy-bazy---Pashinyan-27406763.html>

⁶ St'u Российских пограничников отправили на границу Армении и Азербайджана // РБК, 05.08.2021 <https://www.rbc.ru/politics/05/08/2021/610c022e9a794753f09839c4>

Երևանի «Էրեբունի» օդանավակայանում տեղակայված է ավիացիոն հենակայան, որը 102-րդ ռազմակայանի ավիացիոն բաղադրիչն է: Գյումրիի ռազմակայանը ներառված է ԱՊՀ-ի հակաօդային պաշտպանության միացյալ համակարգի կազմում, որը նույնպես ստեղծվել է 1995 թվականին: Ռազմակայանը համալրված է С-300В, Бук-М1-2 զենիթահրթիռային համալիրներով, МиГ-29 կործանիչներով, Ми-8МТ ռազմատրանսպորտային ուղղաթիռներով և Ми-24П հարվածային ուղղաթիռներով⁷:

102-րդ ռազմակայանը մշտական փոխգործակցության մեջ է հայկական կողմի հետ. անցկացվում են համատեղ պատրաստության վարժանքներ ՀՀ ՋՈՒ ստորաբաժանումների հետ ինչպես բարձրլեռնային զորավարժարաններում, այնպես էլ դիվիզիոնային ուսումնական կենտրոնում, ինչպես նաև կազմակերպում են միասնական մարզական մրցումներ և մշակութային-ժամանցային միջոցառումներ⁸: Ցավոք, ռազմակայանի գոյության ընթացքում եղել են նաև ողբերգական միջադեպեր, այդ խնդիրը լուծելու նպատակով 2018 թվականին ռազմակայանում ստեղծվել են ռազմական ոստիկանության ստորաբաժանումներ՝ «զինվորական կարգապահությունը, ճանապարհային երթևեկության անվտանգությունը և օբյեկտների պահպանությունը ապահովելու համար»⁹:

Ինչ վերաբերում է սպառազինությունների մատակարարման ոլորտում համագործակցությանը, ապա Հայաստանը Ռուսաստանից ստացել է մի շարք արդիական զինատեսակներ՝ սկսած «Իսկանդեր» հրթիռային համալիրներից: Մասնավորապես, Հայաստան են առաքվել նաև «Մու-30ՍՍ» կործանիչներ, «ТОР-М2КМ» և «Оса-АК», զենիթահրթիռային համալիրներ, ТОС-1А «Солнцепек» ծանր հրանետային համակարգ, «Смерч» համազարկային կրակի հզոր հրթիռային համակարգ, 9М113М տեսակի հակատանկային կառավարվող հրթիռներ, հակաօդային պաշտպանության համակարգեր, РПГ-26 նռնականետեր, Դրագունովի դիպուկահար հրացաններ, «Тигр» զրահամեքենաներ, Автобазы-М ցամաքային էլեկտրոնային հետախուզական համալիրներ, ինժեներական և կապի սարքավորումներ¹⁰:

Ռուսաստանը և Հայաստանն ակտիվորեն համագործակցում են մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելու և արտակարգ իրավիճակներին արձագանքելու ոլորտներում: 2016 թվականին Ռուսաստանի և Հայաստանի կառավարությունների միջև համաձայնագրի իրականացման շրջանակ-

⁷ St'u Российская военная база в Армении отмечает 76 лет со дня образования //Министерство обороны РФ, 29.12.2017 https://contract.mil.ru/sel_contract/news/more.htm?id=12156777@egNews

⁸ St'u Командир 102-й военной базы Владимир Елканов: «Наши военнослужащие готовы выполнять задачи в любых условиях» // Ежедельник «Звезда», 06.07.2018 <https://zvezda-weekly.ru/news/2018751137-AN4E3.html>

⁹ В Армении появятся подразделения российской военной полиции // РИА Новости, 26.03.2018 <https://ria.ru/20180326/1517250056.html>

¹⁰ St'u Межгосударственные отношения России и Армении // РИА Новости, 17.06.2022 <https://ria.ru/20220617/diplomatiya-1795740640.html>

ներում Երևանի մերձակայքում բացվել է մարդասիրական արձագանքման ռուս-հայկական կենտրոն: Այն հիմնադրվել է այնպիսի արտակարգ իրավիճակների արձագանքելու համար, ինչպիսին են երկրաշարժերը, ճնահոսքերը, հրդեհները: Հենց այս կենտրոնը 2019 թվականին ավելի քան 140 տոննա մարդասիրական օգնություն տրամադրեց Սիրիային: Այս օգնությունը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ նախքան հակամարտության սկիզբը հայկական սփյուռքի ամենամեծ գաղթօջախներից մեկը (ավելի քան 100 հազար մարդ) գտնվում էր Սիրիայում, թեպետ սիրիահայերի մեծ մասը լքեց Սիրիան, շատերը ապաստան գտան Հայաստանում¹¹:

Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև համագործակցության կարևոր ուղղություն են բազմակողմ ձևաչափերը, մասնավորապես, փոխգործակցությունը Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության շրջանակներում, որը նույնպես 2022 թվականին նշեց իր հիմնադրման 20-ամյակը: ՀԱՊԿ-ի հոբելյանական գազաթնաժողովում Հայաստանի վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը հայտարարեց. «ՀԱՊԿ-ը եղել է, կա և կլինի տարածաշրջանում անվտանգության և կայունության ապահովման կարևորագույն գործոն»¹²: Հայաստանի արտգործնախարար Արարատ Միրզոյանը ՀԱՊԿ-ը բնութագրեց որպես տարածաշրջանային անվտանգության դռնօր, որի անհրաժեշտությունը հետզհետե մեծանալու է¹³:

ՀԱՊԿ-ը կազմակերպություն է, որի նպատակը հավաքական ինքնապաշտպանությունն է (Հավաքական անվտանգության պայմանագրի 4-րդ հոդված), ինչպես նաև անվտանգության բազմաբնույթ մարտահրավերներին և պառնալիքներին արձագանքելը՝ միջազգային ահաբեկչություն և ծայրահեղականություն, քնրամիջոցների և հոգեմետ նյութերի, զենքի ապօրինի շրջանառություն, կազմակերպված անդրազգային հանցագործություն, ապօրինի միգրացիա և այլն: Անդամ պետությունները համագործակցում են նաև ռազմատեխնիկական (ռազմատնտեսական) համագործակցության ոլորտներում՝ տրամադրելով զինված ուժերին, իրավապահ մարմիններին և հատուկ ծառայություններին անհրաժեշտ սպառազինություն, ռազմական հատուկ տեխնիկա ու հատուկ միջոցներ, պատրաստելով զինվորական կադրեր և մասնագետներ ազգային զինված ուժերի, հատուկ ծառայությունների և իրավապահ մարմինների համար¹⁴:

ՀԱՊԿ-ի շրջանակներում պարբերաբար անցկացվում են հավաքական ուժերի զորավարություններ: Օրինակ՝ 2021 թվականի սեպտեմբերին

¹¹ St'u Россия и Армения направили в Сирию более 140 тонн совместной гумпомощи // РИА Новости, 13.08.2019 <https://ria.ru/20190813/1557452210.html>

¹² Пашинян назвал ОДКБ важнейшим фактором в обеспечении безопасности в регионе // РИА Новости, 16.05.2022 <https://ria.ru/20220516/odkb-1788814025.html>

¹³ St'u Глава МИД Армении считает, что потребность в ОДКБ будет расти // РИА Новости, 10.06. 2022 <https://ria.ru/20220610/odkb-1794524458.html>

¹⁴ St'u Устав Организации Договора о коллективной безопасности // Сайт ОДКБ, 26.04.2012 https://odkb-csto.org/documents/documents/ustav_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy-bezopasnosti_#/loaded

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում անցկացվել են «Որոտ-2021» զորավարությունները՝ թմրամիջոցների դեմ պայքարի ծառայությունների, ներքին գործերի մարմինների և օպերատիվ արձագանքման հավաքական ուժերի մաս կազմող հատուկ ստորաբաժանումների մասնակցությամբ¹⁵:

Ղազախստանում 2022 թվականի հունվարյան իրադարձությունների ժամանակ ակտիվ դերակատարում ունեցավ Նիկոլ Փաշինյանը, որն այն ժամանակ ՀԱՊԿ-ի գործող նախագահն էր: Ռուսաստանում շեշտվեց, որ հենց Հայաստանի վարչապետի նախագահությամբ է կայացվել խաղաղապահ գործողություն իրականացնելու որոշումը, 2022 թվականի հունվարի 6-ին Կրեմլի կայքում Ն. Փաշինյանի անունից հրապարակվեց հայտարարություն. «Ղազախստանի Հանրապետության նախագահ Կ.-Ժ. Կ. Տոկաևի դիմումի կապակցությամբ և հաշվի առնելով Ղազախստանի Հանրապետության ազգային անվտանգությանն ու ինքնիշխանությանը սպառնացող վտանգը, որը հետևանք է նաև արտաքին միջամտության, ՀԱՊԿ-ի Հավաքական անվտանգության խորհուրդը, համաձայն Հավաքական անվտանգության պայմանագրի 4-րդ հոդվածի, որոշում է կայացրել սահմանափակ ժամկետով Ղազախստանի Հանրապետություն ուղարկել ՀԱՊԿ-ի հավաքական խաղաղապահ ուժեր՝ այս երկրում իրավիճակը կայունացնելու և կարգավորելու նպատակով»¹⁶: Հայ խաղաղապահները (շուրջ հարյուր հոգի) մասնակցել են Ղազախստանում ՀԱՊԿ-ի գործողությանը, կատարել են ռազմավարական նշանակության ենթակառուցվածքների պաշտպանության գործառնությունը¹⁷:

Գործողության ավարտից հետո Նիկոլ Փաշինյանը մեկնաբանել է, որ ՀԱՊԿ-ը պետք է հետևություն անի Ղազախստանում ստեղծված իրավիճակից՝ ՀԱՊԿ-ի ճգնաժամային արձագանքման մեխանիզմների ուժեղացման անհրաժեշտության վերաբերյալ¹⁸:

ՀԱՊԿ-ի աշխատանքներում որոշ բարդություն առաջացավ 2018 թվականին, երբ Հայաստանը վաղաժամկետ հետ կանչեց կազմակերպության գլխավոր քարտուղար Յուրի Խաչատուրովին (այդ պաշտոնում նշանակվել է 2017 թ. մայիսին)՝ սահմանադրական կարգը տապալելու մեղադրանքով հետաքննության կապակցությամբ: Այդուհանդերձ, ՀԱՊԿ-ին հաջողվեց հաղթահարել այս իրավիճակը առանց իմիջի էական կորստի, կազմակերպության գործառնականությունը ևս չտուժեց. մինչև Խաչատուրովի պաշտոնավարման

¹⁵ St'u Учение «Гром-2021» спецподразделений антинаркотических ведомств государств – членов ОДКБ прошло на территории Армении с 24 по 28 сентября // Сайт ОДКБ, 28.09.2021 https://odkb-csto.org/news/news_odkb/ucheni-grom-2021-spetspodrazdeleniy-antinarkoticheskikh-vedomstv-gosudarstv-chlenov-odkb-proyde/#loaded

¹⁶ Заявление Председателя Совета коллективной безопасности ОДКБ – Премьер-министра Республики Армения Н.Пашиняна // Сайт Президента России, 06.01.2022 <http://kremlin.ru/events/president/news/67557>

¹⁷ St'u Армянские миротворцы присоединились к охранной миссии ОДКБ в Казахстане // Радио Sputnik, 07.01.2022 <https://radiosputnik.ria.ru/20220107/mirotvortsy-1766859350.html>

¹⁸ St'u Армения ожидает от ОДКБ усилий по укреплению реагирования, заявил Пашинян // РИА Новости, 10.01.2022 <https://ria.ru/20220110/odkb-1767143837.html>

Ժամկետի ավարտը ՀԱՊԿ-ի գլխավոր քարտուղարի պարտականությունները կատարում էր գլխավոր քարտուղարի տեղակալ Վալերի Մեմերիկովը:

Հայաստանը նաև ժամանակ առ ժամանակ քննադատում է ՀԱՊԿ-ին հայ-ադրբեջանական սահմանին, այդ թվում՝ Սյունիքի մարզում¹⁹ պարբերաբար սրվող իրավիճակին թույլ արձագանքելու համար: Բայցևայնպես, Հայաստանը ՀԱՊԿ-ին Ղազախստանի օրինակով կազմակերպության հավաքական ուժերի ներգրավման խնդրանքով դիմելու անհրաժեշտություն չի տեսնում: Սահմանային անվտանգության հարցերը լուծվում են երկկողմ մակարդակով՝ Ռուսաստանի աջակցությամբ, ինչպես նշվեց վերևում:

Չնայած Ռուսաստանի և Արևմուտքի միջև հարաբերությունների ճգնաժամին՝ 2022 թվականի մայիսին ՀԱՊԿ-ի հորելյանական գազաթմառոտվում անդամ երկրների առաջնորդները համատեղ հայտարարությամբ հաստատեցին մայրցամաքում լարվածության թուլացման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև ՀԱՊԿ-ի, որպես կազմակերպության, պատրաստակամությունը՝ գործնական համագործակցություն հաստատելու ՆԱՏՕ-ի²⁰ հետ, ինչը ցույց է տալիս կազմակերպության բաց լինելը համագործակցության և Եվրասիական տարածքում անքակտելի անվտանգության համակարգի ստեղծման համար, չնայած ՀԱՊԿ-ի հետ հարաբերություններ հաստատելու Հյուսիսատլանտյան դաշինքի չկամությանը:

Ընդհանուր առմամբ, Ռուսաստանն ու Հայաստանը ռազմաքաղաքական ոլորտում համագործակցում են ամենալայն ուղղություններով: Ռուսաստանը գնահատում է Հայաստանը որպես հուսալի գործընկեր և դաշնակից Հարավային Կովկասում, Հայաստանը Ռուսաստանը դիտում է որպես անվտանգության երաշխավոր: Անշուշտ, անառարկելի է, որ նման համագործակցությունից Հայաստանի ակնկալիքները որոշ առումներով ավելի մեծ են, քան Ռուսաստանի պատրաստակամությունը, որը հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների հարցում նախընտրում է հավասարաչափ հեռավորության քաղաքականությունը: Այդուհանդերձ, Ռուսաստանը ձգտում է ստորագրված պայմանագրերին համահունչ արձագանքել Հայաստանի օրինական մտահոգություններին՝ կապված իր ազգային անվտանգության ապահովման հետ: Ռուս և հայ ժողովուրդների մշակութային-հոգևոր մտերմությունը կարևոր հիմք է ստեղծում երկու երկրների դաշնակցային հարաբերությունների համար, իսկ անվտանգության ոլորտում համընկնող շահերը փոխշահավետ համագործակցության հնարավորություն են տալիս:

¹⁹ St'u Пашинян раскритиковал ОДКБ за позицию по ситуации в Сюникской области // РИА Новости, 13.04.2022 <https://ria.ru/20220413/karabakh-1783269447.html>

²⁰ St'u Заявление Совета коллективной безопасности Организации Договора о коллективной безопасности в связи с 30-летием Договора о коллективной безопасности и 20-летием Организации Договора о коллективной безопасности, 16 мая 2022 года. URL: <http://kremlin.ru/supplement/5800>

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

*ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի
վարիչ, պրոֆեսոր*

ՆԱԻՐԱ ԳՈՂՈՍՅԱՆ

*ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի
ասիստենտ,
քանասիրական գիտությունների
թեկնածու*

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԹՅՈՒՐԳԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ «ՀԱՏՄԱՆ ՏԻՐՈՅԹԻ» ՍՈՒՐ ԲԱՆԱՎԻՃԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՄ ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԵԱՏՄ-ի երկրների առաջատար բուհերի և ակադեմիական ինստիտուտների միջև համագործակցության հրամայականը պայմանավորված է ինչպես արդի մարտահրավերներով, այնպես էլ արդյունավետ փոխգործակցության դարավոր պրագմատիկ փորձով, իրենց կենսունակությունն ապացուցած ու փոխլրացնող գիտական դպրոցների գոյությամբ, «փորձություն անցած» գիտաբանական ավանդույթներով. հետխորհրդային արևելագիտության արմատները սկիզբ են առել ու տարածվել խորհրդային ու դեռևս կայսերական Ռուսաստանի համալսարանների գործունեության շրջանում: Կազանի կայսերական համալսարանում (այժմ՝ Կազանի մերձվոլգյան

դաշնային համալսարան) արդեն 19-րդ դարի առաջին կեսին սկսվել է թյուրքական բանասիրության հիմնահարցերի ու թյուրքալեզու աղբյուրների ուսումնասիրությունը, այնտեղ էլ 1840-ական թթ. պրոֆեսոր Ստեփանոս Նազարյանցի ջանքերով հիմնադրվել է հայագիտության առաջին ամբիոնը: Թերևս, կարելի է անդել, որ ԱՊՀ-ի երկրների բոլոր թյուրքագետները և հայագետները վերոհիշյալ հռչակավոր համալսարանի «ծոռներն» են: Այսօր եվրասիական համալսարանները շարունակում են տարբեր գիտաճյուղերի, այդ թվում թյուրքագիտության ու հայագիտության «հատման տիրույթի» հիմնահարցերի հետազոտության ոլորտում երկկողմ ու բազմակողմ համագործակցությունը՝ օգտագործելով ինչպես փոխգործակցության կուտակված հարուստ փորձն ու «սիներգիան», այնպես էլ ռուսերենի՝ որպես համաշխարհային թյուրքագիտության և եվրասիական ինտեգրման լեզվի եզակի ու անվիճելի ֆենոմենը¹:

Ինչպես հետևողականորեն ընդգծում են Ս. Ֆ. Օրեշկովան և այլ առաջատար ռուսաստանյան արևելագետներ, «վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող թյուրք-սլավոնական առնչությունները ծնում էին հարևան ժողովուրդների մոտ միմյանց մասին գիտելիքների ամբարելու անհրաժեշտություն: Թեև ռուսաստանցիները իրենց ավանդաբար համարում են եվրոպական աշխարհին պատկանող, միշտ հաշվի են առել իրենց սերտ հարևանությունը Արևելքի հետ... Ռուսաստանում ավելի վաղ, քան այլ երկրներում, զգացել են թյուրքական աշխարհի բազմազանությունը, իսկ դա ռուսաստանյան արևելագիտության մեջ երկու գիտաբառերի ի հայտ գալու պատճառ է հանդիսացել՝ թյուրքագիտություն ու թուրքագիտություն.... Թուրք և թյուրք հասկացությունների տարանջատումը բնական է և օրինաչափ, բայց առայսօր միշտ չէ, որ ընդունվում է արևմտյան արևելագետների կողմից. türk բառը հաճախ վերագրվում է և՛ Թուրքիայի բնակչությանը, և՛ թյուրքական խմբի բոլոր ժողովուրդներին»²: Արտաքուստ սոսկ եզրաբանական (կամ «մետալեզվով»

¹ Մասնավորապես տե՛ս А. Сафарян, Ж. Адилбаев, О взаимодействии тюркологов Казанского (Приволжского) федерального университета, Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева и Ереванского государственного университета, «Россия – Тюркско-мусульманский мир: историко-культурные связи», Казань-Елабуга, 2016, стр. 160–167, Ал. Сафарян, Ар. Сафарян, О духовных ценностях и культурно-гуманитарном пространстве, объединяющих народы стран ЕАЭС, Армения в ЕАЭС. Евразийская экономическая интеграция в действии (Сборник статей), Ереван, 2018, стр. 83–95, А. Симонян, А. Сафарян, О научно-образовательном сотрудничестве между Арменией и Казахстаном: Реалии и перспективы, “Вопросы арменистики”, №3(21), Ереван, 2020, стр. 3–11, А. Сафарян, Русский язык и мировая тюркология: история, реалии и перспективы, II Международный конгресс «Языковая политика стран Содружества Независимых Государств», Сборник тезисов, Москва, 2021, стр. 119–120

² Орешкова С.Ф. Некоторые размышления о развитии тюркологии и османистики // *Turcica et Ottomanica* (сост. И.В. Зайцев, С.Ф. Орешкова), Ин-т востоковедения РАН, Москва, 2006, с. 15

պայմանավորված) հիմնահարցը, հիրավի, «զգայուն» աղերսներ ունի այնպիսի դոկտրինների հետ, ինչպիսին են թուրանականությունը կամ պանթուրքիզմը³:

Ռուս-թուրքական բազմադարյան հարաբերությունները ներկայանում են որպես «մակընթացություններ ու տեղատվություններ». պատմությունը հիշում է թե՛ Ռուսաստանի՝ Օսմանյան կայսրության դեմ վարած հաղթական պատերազմները՝ պսակված Պ. Ա. Ռումյանցև-Չադունայսկու (1725–1796), Գ. Ա. Պոտյոմկին-Տավրիչենսկիի (1739–1791), Ա. Վ. Սուվորով-Ռիմնիկսկիի (1730–1800), Սուրբ և Երանելի ծովակալ Ֆ. Ֆ. Ուշակովի (1745–1817), Ա. Ս. Նախիմովի (1802–1855), Մ. Դ. Սկոբելևի (1843–1882) և այլ, հիրավի, հանճարեղ ռուս զորահրամանատարների ռազմական փառքի փայլատակումով, թե՛ «Լենին-Աբաթուրք» դաշինքը և համագործակցության կամ փոխգործակցության բազմաթիվ էջեր: Արևմուտքի և Ռուսաստանի հարաբերությունների անմախաղեպ լարման ներկա փուլում բացառիկ կարևորություն են ստանում Ռուսաստանի Դաշնության և Թուրքիայի Հանրապետության՝ Սիրիայում, Անդրկովկասում, Ուկրաինայի շուրջ ծավալվող իրադարձությունների հարցերում հակասությունների ու փոխգործակցության «մոդուսի» ակադեմիական իմաստավորումը՝ եվրասիական համալսարաններում համապատասխան քննարկումների կազմակերպումը, ՉԼՄ-ներին փորձագիտական եզրակացությունների տրամադրումը, տարբեր երկրների (մասնավորապես՝ Հայաստանի և Ադրբեյջանի) հասարակական-քաղաքական դիսկուրսում հակառուսականությանը դիմագրավելուն նպատակաուղղված ոչ ստանդարտ ալգորիթմների մշակումը՝ ՌԴ-ի և ՀՀ-ի միջև ՀԱՊԿ-ի և ԵԱՏՄ-ի շրջանակներում կայացած դաշնակցության և Ադրբեյջանի Հանրապետության ու Ռուսաստանի Դաշնության միջև դաշնակցային հարաբերությունների մասին (2022 թ. փետրվարի 22-ի) հռչակագրի իրողությունների համադրմամբ⁴: Ինչպես համալսարանական լսարաններում, այնպես էլ օգտագործելով մուլտիմեդիային ու կոմվերգենտ լրագրության գործիքակազմը, այսօր կարևորվում է Ռուսաստանի «ոչ բարեկամների» կողմից այսպես կոչված «Լավրովի պլանի» (իրականում՝ ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի համաձայնագրերի՝ մինչև

³ Մանրամասն տե՛ս Ալ. Սաֆարյան, Ջիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները», Երևան, 2012, էջ 242–248, ինչպես նաև տե՛ս և հմմտ. Դ. Ա. Благова, Вариантные заимствования тюрко-тюрк и их лексическое обособление в русском языке (К становлению обобщающего имени тюркоязычных народов), - “Тюркологический сборник”, Москва, 1973, стр. 51–61, 510. Tekin Talât M., Pantürkizm Ülküsü ve Dilde Birlik “İddiası”, “Türk Dili” (Aylık Dil ve Yazın Dergisi), Yıl 27, Cilt XXXVI, Sayı 310, 1 Temmuz 1977, s. 15–18. Ա. Սաֆարյան, Քենալականների լեզվական քաղաքականության ակունքներում. Ջիյա Գյոքալփի լեզվաբանական հայացքները, «Ժամակակալից Եվրասիա», Հատոր III (2), Երևան, 2014, էջ 52–76:

⁴ Декларация о союзническом взаимодействии между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией, <http://kremlin.ru/supplement/5777> (հասանելի է՝ 28.06.2022)

երկրորդ դարաբառյան պատերազմի սանձազերծումը հայկական և ադրբեջանական կողմերից հազարավոր զոհեր տալու կանխարգելմանը նպատակաուղղված փորձերը՝ առանձին հաճույքով «ծամծմելուն» ակադեմիական մակարդակով ընդդիմախոսելը, Ռուսաստանի սահմանների մոտ պայթյունավտանգ իրավիճակ ստեղծելու նկրտումներին հակազդման քայլերի ուրվագծի կերտումը:

Վերոհիշյալ խնդիրների իրագործմանը հասնելու համար նպատակահարմար է հենց մոսկովյան և ռուսաստանյան դաշնային համալսարաններում փորձագիտական խմբերի հանդիպումներ ու խորհրդակցություններ կազմակերպելու առաջարկը՝ հայ-թուրքական և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների կարգավորման սուր բանավիճալին հիմնահարցերը քննելու և Ռուսաստանի Դաշնության՝ հիշյալ գործընթացներում դրական (առանց չափազանցության՝ բարեբեր) ու բացառիկ դեր խաղալու հրամայականը վերահաստատելու համար: Չնայած Վրաստանի՝ համապատասխան գործընթացին մասնակցելուց խուսափելու (դեռևս) փաստին, խոստումնալից են «3+3» (այսինքն՝ Այսրկովկասի երկրներ՝ Հայաստան, Ադրբեջան, Վրաստան + Ռուսաստանի Դաշնություն, Թուրքիա և Իրան) ձևաչափով, այսրկովկասյան հաղորդակցության բոլոր ուղիների ապաշրջափակման նախաձեռնությունները՝ հաշվի առնելով բոլոր կողմերի շահերը⁵:

Ռուսաստանյան քաղաքական գործիչները և բարձրաստիճան դիվանագետները բազմիցս հայտարարել են Ռուսաստանի Դաշնության, Ադրբեջանի նախագահների և Հայաստանի վարչապետի միջև 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ պայմանավորվածությունների իրագործման անհրաժեշտության մասին, ինչպես նաև սատարել են Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու գործընթացին⁶։ Կարևոր է այսրկովկասյան երկրների հասարակություններին հասցնել ռուսաստանյան բաց-խաղաղասեր դիրքորոշման մասին տեղեկատվությունը (նաև օգտագործելով համալսարանական լսարանները, ԱՊՀ-ի երկրների համալսարանների գիտական ու գիտահանրամատչելի հրատարակությունները, գիտական լրագրության գործիքակազմը)։

Հայ բյուրքագետների՝ ինչպես Ռուսաստանի Դաշնության, այնպես էլ բյուրքալեզու երկրների գործընկերների հետ բազմամյա համագործակցությամբ՝ ուղղված բյուրքական մշակույթի և եվրասիական ժողովուրդների

⁵ Захарова: формат “3+3” может повысить уровень доверия между странами Южного Кавказа, https://tass.ru/politika/12837857/amp?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com&fbclid=IwAR03Uw788QLYqXWPvLXnJ1PzC8PGj59e_2j4SEc3Lu5sde7v3uRVR7eYkAc (hmuuunfijh t` 28.06.2022):

⁶ Մանվաքըրապե տե'ւ Լավրով յայտել, թէ ՐԲ քրետստւեալ կըրս ու նորմալիզալիոն ոթնոթնեյ Դըրլիոն ու Արմենիոն. URL: https://tass.ru/politika/14089681?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (դաթա ոթրաթնեյա: 28.06.2022)

հումանիտար կապերի հիմնահարցերի լուսաբանմանը⁷, հենք է հանդիսանում հետագա կառուցողականի և, առանց չափազանցության, խոստումնալից երկխոսության համար: ԱՊՀ երկրների համալսարանների պրոֆեսորները հետևողականորեն հանդես են գալիս ռուսաստանյան ու խորհրդային արևելագիտության հումանիստական հրամայականների պահպանման, Հյուսիսային Եվրասիայի անձայրածիր տարածքներին բնորոշ կրոնական հանդուրժողականության և ազգամիջյան բազմադարյան մշակութային փոխհարստացման յուրահատուկ ավանդույթները քարոզելու դիրքերից: «Կրկնօրինակման տիպար» (ինչպես Արևելքում են ասում՝ «Մարջա-ի Թակլիդ») է դարձել ԵԱՏՄ-ի համալսարանները և այլ գիտական կենտրոնները ներկայացնող մասնագետների համագործակցությունը հայատառ դիչադերեն ձեռագրերի ուսումնասիրության ոլորտում. հիշյալ ձեռագրերն էլ վկայում են ինչպես մշակույթի, այնպես էլ տնտեսական ոլորտներում հանդուրժողականության ու գործնական փոխգործակցության վերոգրյալ ավանդույթների մասին... Վերջին տարիներին այնպիսի միջազգային գիտական կոնֆերանսների կազմակերպումը, որոնց մասնակցում են միջնադարագետներ, թյուրքագետներ, պատմաբաններ, բանասերներ Ռուսաստանի Դաշնությունից, Ղազախստանից և Հայաստանից, հայատառ դիչադերեն ձեռագրերի թեմատիկայով գիտական, մեթոդական ու գիտահանրամատչելի հրատարակությունների մի երկար շարքի լույսընծայումը, վերոհիշյալ կոնֆերանսների՝ ըստ էության աննախադեպ հասարակական հնչեղությունը, հրապարակումները, քաջալերական արձագանքները ԶԼՄ-ներում և արտերկրի՝ եվրոպական ու մերձավորարևելյան երկրների գիտնականների՝ տվյալ ոլորտում ծավալված համագործակցությանը միանալու պատրաստակամությունը հանդիսանում են «բարի կամքի» իմպլիմենտացիայի և պատմական վեճերը «կռվախնձոր» դարձնելուն հակազդելու վառ վկայություն:

⁷ ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի պրոֆեսորադասախոսական կազմի համապատասխան հրապարակումներից մասնավորապես տե՛ս А. Сафарян, Ж. Адилбаев, Н. Погосян, Незабываемые страницы истории изучения и популяризации творческого наследия великого узбекского поэта и гуманиста Алишера Навои в Армении и в Казахстане, Творческое наследие Алишера Навои и современность, Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 2018, стр. 8–11, А. Симонян, А. Сафарян, Об армяно-туркменских культурных связях и научно-образовательном сотрудничестве между Арменией и Туркменистаном, “Вопросы Арменистики”, № 1(16), Ереван, 2019, стр. 226–235, А. Safarian, Ziya Gökalp on National Education, “Iran and the Caucasus”, Volume 8.2, BRILL, Leiden-Boston, 2004, pp. 219–229, А. Safarian, On the History of Turkish Feminism, “Iran and the Caucasus”, Volume 11.1, Brill, Leiden-Boston, 2007, pp. 141–152, А. Safaryan, L. Sahakyan, On “Adaptation” of Traditional Images in the Works of Eastern Christian and Islamic Poets, Abstracts of the World Philosophy Day Congress, Tehran, Iran, 2010, p. 249, А. Сафарян, Ж. Әділбаев, ТМД елдерінің түркітану орталықтары ынтымақтастығының келешегі туралы, Түркі әлемі және халықаралық байланыстар: тарих, тұлға, келешек, 26-27 мамыр 2017 жыл, Астана 2017, б. 259–262.

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

*Պարմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր*

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ՝ ՌՈՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՆԱԼՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1828 թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի պայմանագրով ավարտվեց 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը: Պայմանագրի համաձայն՝ Պարսկաստանը Ռուսաստանին էր զիջում Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, վերահաստատվում էր մինչ այդ՝ 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքված Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղի խանության, Շիրակի, Լոռի-Փամբակի, Ղազախ-Շամշադինի և Ջանգեզուրի տարածքների միացումը Ռուսաստանին¹: Այսպիսով, Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերով Արևելյան Հայաստանն ամբողջությամբ անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու նշանակության վերաբերյալ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները տարբեր, երբեմն նաև հակասական տեսակետներն են արտահայտել: Հետագայում այդ հիմնահարցի վերաբերյալ կատարվեցին պատմագիտական ուսումնասիրություններ՝ վերլուծելով տվյալ պատմական իրադարձության նշանակությունն ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ հենց Ռուսաստանի համար:

Դեռ պատերազմի ընթացքում՝ 1827 թ. փետրվարի 2-ին, Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ I-ը, հայ ժողովրդի ցուցաբերած անկեղծ հավատարմության համար շնորհակալություն հայտնելով Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն, իր կայսերական բարյացակամությունն էր հայտնում բոլոր հայերին և վստահեցնում, որ միշտ հոգ կտանի ռուսական գահի հովանու ներքո ապահով ապաստանած հայ ժողովրդի երջանկության և հանգստության համար²:

¹ Ст'я Договоры России с Востоком, Политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефович, СПб., 1869, էջ 215-216

² Ст'я Երիցյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 243

Պետականության բազմադարյան կորստից հետո Թուրքմենչայի պայմանագիրը և հատկապես Հայկական մարզ ստեղծելու մասին Նիկոլայ I-ի մարտի 21-ի հրամանագիրը հայ ժողովրդի մեջ հայոց պետականության վերականգնման մեծ հույսեր արթնացրին: Նորաստեղծ Հայկական մարզն ամբողջ հայության կողմից դիտվում էր այն հենարանը, որի շուրջ պետք է զարգանար ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական կյանքը, համախմբվեին ժողովրդի բաժանված հատվածները: Պարսկական լծից Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը ոգևորություն առաջ բերեց ոչ միայն Արևելյան Հայաստանում, այլև հայկական գաղթօջախներում: Կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն ուղղված նամակում հնդկահայերն իրենց գոհունակությունն էին արտահայտում այդ կապակցությամբ³:

Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները առաջադիմական էին համարում հայ ժողովրդի հայրենիքի արևելյան հատվածը Ռուսաստանին միացնելը, քանզի հայ ժողովուրդը ոչ միայն ազատվում էր ֆիզիկական բնաջնջման ենթարկվելու հնարավոր վտանգներից, այլև Արևելյան Հայաստանն ազգահավաքման օջախի էր վերածվում⁴: Ռուսաստանին Արևելյան Հայաստանի միացումով հայերը փրկվում էին մահմեդական միջավայրում ոչնչանալու վտանգից, սակայն այդ վտանգի վերացումը հայ ժողովրդի լիակատար ազատություն կամ անկախություն չէր նշանակում: Խ. Աբովյանն իրավամբ նշում է, որ ռուսական գորքերի օգնությամբ պարսկական լծից ազատագրված հայ ժողովուրդը և նրա գործիչները մեծ սպասելիքներ ունեին Ռուսաստանից, սակայն ռուսական իշխանություններն այդ ուղղությամբ իրական քայլեր չձեռնարկեցին⁵: Մ. Օրմանյանը կարծում էր, որ Ռուսաստանին միացած Արևելյան Հայաստանի տարածքները «Հայկական մարզ» միավորի մեջ առանձնացնելով՝ նպատակ էր հետապնդվում դյուրին դարձնել այնտեղ բնակվող և գաղթած հայ բնակչության նկատմամբ ռուսական տիրապետությունը, իսկ երբ այն արդեն հաստատվեց, ռուսական իշխանություններն անգամ հայ եկեղեցական գործերի նկատմամբ վերահսկողություն սահմանեցին⁶:

Պարսկական տիրապետությունից ռուսական իշխանության տակ անցնելու ժամանակաշրջանում հայ գործիչները փորձում էին ռուսական իշխանություններին ներկայացնել հայ ժողովրդի ձգտումներն ու տրամադրությունները:

Ի սկզբանե ցարական կառավարությունն Արևելյան Հայաստանի նոր գրավված տարածքներում ծրագրում էր շուրջ 80 հազար կազակների բնակեցնել և այդ նպատակով 1827 թ. նույնիսկ հատուկ կոմիտե էր ստեղծվել կոմս

³ Տե՛ս Լէօ, Պատմութիւն Երևանի հայոց բեմական հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 106

⁴ Սարուխանյան Ն., Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման պրոբլեմը մինչեղևակական հայ պատմագրության մեջ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1971, էջ 111

⁵ Տե՛ս Աբովյան Խ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. VII, էջ 183

⁶ Տե՛ս Օրմանյան Մ., Հայ եկեղեցին և իր պատմությունը, Կ.Պոլիս, 1911, էջ 119

Պ. Տոլստոյի գլխավորությամբ⁷: Ներսես Աշտարակեցու, գնդապետ Ե. Լազարյանի, Կ. Արդուրյան-Երկայնաբագուկի և հայազգի այլ գործիչների եռանդուն ջանքերի շնորհիվ Արևելյան Հայաստանը կազակներով բնակեցնելու ծրագիրը չեղարկվեց, իսկ դրա փոխարեն օրակարգ բերվեց Ռուսաստանին միացվելիք տարածքները պարսկահայերով և թուրքահայերով բնակեցնելու ծրագիրը:

Թավրիզը գրավելուց հետո Աշտարակեցին Ե. Լազարյանի միջոցով ռուսական զորքերի հրամանատար Ի. Պասկևիչին առաջարկում է Ատրպատականից Արարատյան աշխարհի հայերի ներգաղթի համար գալիք պայմանագրի մեջ հատուկ հոդված ներառել⁸: Ռուսական կողմի պահանջով Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը նվիրվեց ներգաղթին՝ իրավունք տալով Պարսկաստանից գաղթել ցանկացող պարսկահայատակներին անարգել բնակվելու նոր գրավված մարզերում⁹: Ատրպատականում ապրող հայերի մեծ մասը ոգևորությամբ ընդունեց այս հնարավորությունը և ցանկություն հայտնեց գաղթել Հայկական մարզ:

1828 թ. փետրվարի 26-ին Թավրիզում Պասկևիչը Ե. Լազարյանին փոխանցեց կառավարությունից ստացված՝ 19 կետերից բաղկացած վերաբնակեցման հրահանգը, ըստ որի վերաբնակեցվելու իրավունք էր տրվում միայն Ատրպատականի քրիստոնյաներին¹⁰:

Հայ գործիչները ոչ միայն մեծ կարևորություն էին տալիս ամբողջական և ամփոփ հայկական տարածքի ստեղծմանը, այլև ամեն ինչ անում էին հայերի ներգաղթը Արևելյան Հայաստան հաջողությամբ և ժամանակին ավարտելու համար:

Պարսկահայերի վերաբնակեցման համար կազմակերպչական մեծ ջանքեր ներդրեց Պարսկաստանում Ռուսաստանի դեսպան Ա. Գրիբոյեդովը, ով ստանձնեց վերաբնակեցվող հայերի անշարժ գույքի պահպանման և վաճառքի հետ կապված խնդիրների լուծումը¹¹: Իր հերթին ռուսական հրամանատարությունն ամեն կերպ աջակցում էր Ատրպատականից հայ գաղթականների քարավանների տեղափոխմանը՝ ապահովելով վերջիններիս կյանքի ու ունեցվածքի անվտանգությունը հնարավոր ավագակային հարձակումներից¹²: 1828 թ. և մասամբ 1829 թ. Սալմաստից, Խոյից, Մակուից, Ղարադաղից և Ատրպատականի մյուս գավառներից Հայկական մարզում և մասամբ նաև Ղարաբաղում հաստատվեց ավելի քան 8 000 հայ ընտանիք՝ մոտ 45 000 մարդ, ինչը Պարսկաստանի տիրապետության տակ մնացած այդ տարածքի

⁷ Տե՛ս Պարսամյան Վ. Ա., Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1947, էջ 104, 405

⁸ Տե՛ս Սարուխանյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 63

⁹ Տե՛ս Договоры России с Востоком, էջ 222

¹⁰ Տե՛ս Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность. По неизданным дневникам составил Генерального Штаба генерал-лейтенант Щербатов, т. 3, Санкт-Петербург, 1891, էջ 89-91

¹¹ Грибоедов А. С., Полное собрание сочинений, т.3, Петроград, 1917, էջ 237

¹² Տե՛ս Սարուխանյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 155-156

հայության շուրջ 70 տոկոսն էր: Պարսկահայերի, ինչպես նաև արևմտահայերի* ներգաղթը Արևելյան Հայաստան հայացրեց այդ գավառները¹³:

Հայկական մարզի հռչակումից հետո, ցավոք, սկսեցին դրսևորվել ցարական կառավարության խտրական քաղաքականության առաջին դրսևորումները: Ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտից հետո Ի. Պասկևիչը սկսեց Արևելյան Հայաստանից հետևողականորեն հեռացնել նշանավոր հայ գործիչներին՝ անտեսելով ռուսական զորքերին վերջիններիս մատուցած հսկայական ծառայությունները: Թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրումից հետո Ներսես Աշտարակեցին ազատվեց Երևանի ժամանակավոր վարչության անդամությունից, իսկ մայիսի 21-ին ռուս-թուրքական սկսված պատերազմում հայերին համապատասխան հորդորներ անելու պատրվակով նրան ուղարկեց Բեսարաբիա՝ իբրև թեմի առաջնորդ¹⁴:

Նույն գործելաճը կիրառվեց նաև գնդապետ Ե. Լազարյանի նկատմամբ: Հակադրվելով Պասկևիչի այն կարծիքին, թե Պարսկաստանից հայերը «ռուսական ոսկուց շլացած» են գաղթել Ռուսաստան՝ Ե. Լազարյանը նշում էր, որ Անդրկովկաս գաղթելու հայերի ցանկությունից զատ՝ ռուսական կառավարությունը նույնպես իր շահն ունի այդ գործում, այլապես այդքան գումարներ չէր ծախսի ներգաղթի կազմակերպման համար: Լազարյանը նշում էր, որ նոր գրավված տարածքները աշխատասեր հայ ժողովրդով բնակեցնելու միջոցով կայսրության համար հարստության մի մեծ աղբյուր բացվեց¹⁵: Եվ իսկապես, Արևելյան Հայաստանի միացումով Ռուսաստանը ոչ միայն ընդարձակեց իր սահմանները, այլև պարսկահայերի ու արևմտահայերի ներգաղթի շնորհիվ այդ տարածքում ձեռք բերեց խաղաղ և աշխատասեր բնակչություն, որը կայսրության այդ տարածքներում ապահովելու էր առևտրի ու արհեստների զարգացումը¹⁶:

1828 թ. սեպտեմբերի 28-ին Ի. Պասկևիչը գաղտնի շրջաբերականով Պարսկաստանում ռուսական զորքերի հրամանատար Պանկրատևից, Հայկական մարզի կառավարիչ Ալ. Ճավճավաճեից, փոխգնդապետ Մ. Երկայնաբագուկ-Արդոբյանից և Ա. Գրիբոյեդովից փորձում էր տեղեկություններ ստանալ պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպման գործում Ե. Լազարյանի դերի մասին: Ստացված տեղեկությունները Ի. Պասկևիչը բավարար համարեց Ե. Լազարյանին Անդրկովկասից վտարելու համար¹⁷:

Հայկական ինքնիշխան և անկախ պետականության հարցը բաժրացնող հայ գործիչներին տարբեր պատրվակներով Արևելյան Հայաստանից

* Օսմանյան կայսրությունից Հայկական մարզ և Անդրկովկասի այլ շրջաններ գաղթողների քիվը մինչև 1931 թ. հասավ 90–100 հազարի

¹³ Սարուխանյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 152–153

¹⁴ Տե՛ս Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 365

¹⁵ Տե՛ս Պոտտո, Վերածնություն Հայաստանի, Փարիզ, 1904, էջ 21

¹⁶ Տե՛ս Պալասանյան Ս., Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1902, էջ 499–500

¹⁷ Տե՛ս Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 393

հեռացնելը վկայում էր այն մասին, որ Հայկական մարզ ստեղծելով՝ ցարական կառավարությունը «անկախ», «ինքնավար» Հայաստան ստեղծելու նպատակ չէր հետապնդում: Հայկական մարզը ցարական կառավարության կողմից դիտվում էր որպես ազգային ինքնություն պետական իրավունքներից զուրկ, կայսրության մեջ մտնող մի սովորական տարածքային միավոր¹⁸:

Անդրկովկասի վարչական նոր բաժանումների մասին Նիկոլայ I-ի 1840 թ. ապրիլի 10-ի հրամանագրով Հայկական մարզի վերացումը առաջ բերեց հայ մտավորականության արդարացի քննադատությունը, քանզի այդ որոշմամբ իսպառ անտեսվում էին հայերի սոցիալ-տնտեսական և ազգային-մշակութային շահերն ու առանձնահատկությունները:

Հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը վերածվեց ռուսական կայսրության ծայրամասում անձի և գույքի ապահովությամբ ապրելու երաշխիքի: Համեմատելով թուրք-պարսկական լծի հետ՝ Բաֆֆին իրավամբ արձանագրում էր, որ Ռուսաստանի հայր թե՛ իր մտավոր և թե՛ նյութական կարողություններով ավելի բարձր է, քան պոլսեցին¹⁹: Ռուսական տիրապետությունը հայ ժողովրդի համար նախադրյալներ ստեղծեց ինչպես ազգային համախմբման²⁰, այնպես էլ մշակութային զարգացման համար²¹, սկսեցին զարգանալ արևելահայ գրականությունն ու պարբերական մամուլը:

Ռուսական կայսրության կազմում Արևելյան Հայաստանի վրա նույնպես տարածվեցին երկրում ընթացող դատական բարեփոխումները, գյուղական ինքնավարության, կրթական գործի բարելավման դրսևորումները նպաստեցին հայ ժողովրդի ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական զարգացմանը²²:

Արևելյան Հայաստանը ներգրավվեց Ռուսական կայսրության ապրանքաշրջանառության և հետզհետե զարգացող ֆինանսատնտեսական հարաբերությունների ոլորտի մեջ, երկրամասում սկսեցին կառուցվել ճանապարհներ, երկաթուղիներ, զարգանալ վաճառականությունը, երկրագործությունը:

¹⁸ Տե՛ս Պարսամյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 138-139

¹⁹ Տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հտ. IX, էջ 478

²⁰ Տե՛ս Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հտ. II, Թիֆլիս, 1903, էջ 248-249

²¹ Տե՛ս Նազարյանց Ստ., Երկեր, հտ. Ա, Թիֆլիս, 1913, էջ 95-96

²² Տե՛ս Աղայան Գ., Երկեր, հտ. 2, Երևան, 1939, էջ 280

ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի
պրոֆեսոր,
պատմական գիտությունների
դոկտոր*

ԲԱՅԱԶԵՏ, 1877. ԳԵՆԵՐԱԼ ԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՂՈՒԿԱՍՈՎ

Ռուսական ռազմական պատմության մեջ ռազմական գործիչների աստղաբույյուն իր անունն է անմահացրել նաև հայազգի զորավար Արշակ Տեր-Ղուկասովը:

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Տեր-Ղուկասովի ռազմական կենսագրության մեջ բազում փառավոր էջեր գրեց: Նրան, «որպես զորապետի և հուսալի հրամանատարի»¹, վստահել էին կովկասյան ճակատի երեք կարևոր ուղղություններից երևանյանը: Ջոկատը պետք է շարժվեր Երևան-Բայազետ ուղղությամբ, և արդեն ապրիլի 18-ին՝ պատերազմի սկսվելուց մեկ շաբաթ անց, Տեր-Ղուկասովը զորքերի գլուխ անցած ուղղությամբ է վերցնում դեպի Բայազետ: Ի դեպ, ռուսական բանակների համար այդ ամբողջ գրավել գրեթե բոլոր պատերազմների ժամանակ առանձնապես դժվար չի եղել: Այս անգամ էլ ռուսական ջոկատն առանց դժվարության գրավում է Բայազետը: Շարունակելով ռազմերթը՝ Տեր-Ղուկասովի ջոկատը գրավում է նաև Դիադինը: Նրա անունն այնքան սարսափազդու էր դարձել քշնամու շարքերում, որ Տեր-Ղուկասովի առաջխաղացման մասին լսելուն պես թուրքերը ուղղակի դիմում էին փախուստի: Նույնիսկ Բայազետի ռազմատենչ քրդերը շտապում են իրենց հպատակությունը հայտնել Տեր-Ղուկասովին: Ապրիլի 29-ին զորավարը գրավում է Սուրբ Հովհաննեսը, իսկ մայիսի 28-ին՝ Ալաշկերտը:

Ռուսական բանակի հաղթանակները ի վերջո թուրքերին ստիպում են դուրս գալ իրենց թաքստոցներից և հարձակողական գործողություններ

¹ Ст'я Герои и деятели русско-турецкой войны 1877-1878 гг., СПб., 1878, էջ101

ծավալելով՝ փորձել փոխել պատերազմի ընթացքը: Մուխթար փաշան իր զորքերը առաջին հերթին ուղղում է Տեր-Ղուկասովի ջոկատի դեմ, քանի որ վերջինս արդեն սպառնում էր Էրզրումին, ինչը նշանակում էր, որ կովկասյան ճակատում թուրքական զորքերի պարտությունն անխուսափելի է: Թուրքերի ակտիվանալուն զուգընթաց՝ քրդերն էլ իրենց հերթին սկսեցին խժոժություններ հրահրել գրավված տարածքներում:

Մեկ շաբաթվա ընթացքում մղված երկու ծայրահեղ ծանր ճակատամարտերը գրեթե ուժասպառ էին արել ռուսական ջոկատին: Ուստի, հաշվի առնելով դրության բարդությունը և ջոկատին հանգիստ տալու անհրաժեշտությունից ելնելով, Տեր-Ղուկասովն ընդունում է ռազմական իրավիճակին գրեթե հակասող վճիռ՝ նահանջել Իգդիր, հանգիստ տալ ջոկատին, բուժել վիրավորներին և նոր ուժով վերսկսել ռազմական գործողությունները: Մշտապես մարտի դաշտ սլացող և կռվից երբեք չխորշած զորապետի համար նման որոշում կայացնելն իսկապես դժվար էր: Սակայն Տեր-Ղուկասովը չէր կարող վտանգել երկու անընդմեջ ծանր ճակատամարտեր մղած, հոգնած ու հյուծված զինվորների կյանքը: Չէր կարող, քանի որ իր ողջ ծառայության ընթացքում զինվորի հանդեպ հոգատարությունը մշտապես բարձր է եղել նրա զորավարական հավակնոտությունից: Ավելին, յուրաքանչյուր հաղթական կռվից հետո նա մոտենում էր զինվորներին, հանում գեներալական գլխարկը և ասում. «Այլ կերպ քեզ երախտապարտ լինելու ոչինչ չունեմ...»²: Ջորապետն ավելի հոգատար էր վիրավորների հանդեպ. Նա ուղղակի գրկում էր նրանց՝ ասելով՝ «...դուք մարդ չեք, դուք սուրբ եք, դուք հերոսներ եք»³:

Պատմում են, որ Բայազետի արշավանքի նախօրյակին, երբ բոլորը արշավային տրամադրության մեջ էին, Տեր-Ղուկասովը, իր սովորության համաձայն, վերարկուն փռել էր գետնին և հանգստանում էր, հանկարծ նկատում է, որ իրենից քիչ հեռու սպաները կրակ են վառել և թեյ են պատրաստում: Նա համհարզին ուղարկում է սպաների մոտ՝ խնդրելով, որ իր համար էլ մի բաժակ թեյ պատրաստեն: Վերջիններս նախ անկեղծորեն զարմանում են, որ հրամանատարը նման հասարակ բանի համար խնդրանքով է դիմում իրենց, ապա միակ բանը, որով կարող էին հավաստել իրենց մեծ հարգանքը սիրելի հրամանատարի նկատմամբ, թեյի հետ մի կտոր շաքար մատուցելն էր, որը Տեր-Ղուկասովը կիսում է իր համհարզի հետ⁴:

Մինչ Արշակ Տեր-Ղուկասովի ջոկատը վերականգնում էր իր ուժերը Իգդիրում, թուրքական հրամանատարությունը մեծաքանակ ուժեր է կուտակում Բայազետի բերդի ուղղությամբ, որտեղ տեղակայված ռուսական կայազորի պաշտպանական ուժերը բավականին սակավաթիվ էին:

Բայազետի պաշտպանությունն սկսվում է 1877 թ. հունիսի 6-ին, երբ Վանի

² Տե՛ս Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898, էջ 312

³ Տե՛ս նույն տեղում

⁴ Տե՛ս նույն տեղում

Ֆուիկ փաշայի 15 հազարանոց բանակը շրջապատում է բերդը և ռուսական կայազորին դատապարտում դանդաղ ոչնչացման: Պաշարման առաջին իսկ օրը ծանր է անդրադառնում ռուսական կայազորի վրա. սպանվում է փոխգնդապետ Կովալսկին, վիրավորվում են ևս 4 սպաներ և ավելի քան 150 զինվորներ: Երեք տասնյակ կազակներ կորցնում են իրենց ձիերը: Շուտով իրեն զգացլ է տալիս սովը, թեպետ կայազորի համար անտանելին այնքան քաղցը չէր, որքան ծարավը: Դաժան շոգի պայմաններում պաշարվածների օրական հասանելիքն ընդամենը մեկ բաժակ ջուրն էր... Այդ ընթացքում թուրքերն անընդհատ գրոհում էին բերդը: Միայն հրաշքը կարող էր փրկել Բայազետի կայազորին անխուսափելի կործանումից, և այդ հրաշքն իրագործելու համար պետք էր իրազեկել Տեր-Ղուկասովին պաշարման մասին:

«Մի քանի կազակներ ցանկություն հայտնեցին կատարելու այդ վտանգավոր հանձնարարությունը, առաջինն ընտրվեց կազակ Կիրիլչուկը, որը քաջ ու վճռական զինվոր էր, անձնագոհության պատրաստ: Նրան ուղեկցել հանձնարարեցին Սամսոն Տեր-Պողոսովին: Փոխելով հագուստները՝ նրանք զիշերով դուրս եկան բերդից: Կիրիլչուկին հետագայում այդպես էլ չհաջողվեց գտնել, իսկ Սամսոն Տեր-Պողոսովը, վտանգելով կյանքը և հաղթահարելով անասելի դժվարություններ, իր ճարպկության շնորհիվ կարողանում է հունիսի 13-ին հասնել Տեր-Ղուկասովի գորակայան և տեղեկացնել նրան Բայազետի անելանելի դրության մասին»⁵: Ի դեպ, պաշարվածները երկրորդ անգամ են սուրհանդակներ ուղարկում՝ մտածելով, թե Սամսոնին ևս չի հաջողվել հասնել երևանյան ջոկատի տեղակայման վայր, սակայն նրանք հասնում են այն ժամանակ, երբ Տեր-Ղուկասովն արդեն Բայազետի ճանապարհին էր: Ջոկատն անհապաղ ոտքի է կանգնում Բայազետին օգնության հասնելու համար: Տեր-Ղուկասովը, դիմելով ջոկատին, ասում է. «Եղբայրներ, մերոնք անելանելի վիճակում են, տանջվում ու մեռնում են Բայազետում: Ես ապրել անգամ չեմ ուզում և ցանկանում եմ մեռնել՝ չլսելու համար նրանց տանջանքների մասին: Ուրեմն, զնանք միասին՝ նրանց հետ մեռնելու համար...»:

«Հարկավոր էր միայն տեսնել, – գրել է հետագայում ականատեսներից մեկը, – թե ինչպես ողջ ջոկատը ցնցվեց հրամանատարի խոսքերից, սպաները համընդհանուր ուռայով մերկացրին սրերը, զինվորները վեր բարձրացրին զենքերը, թեև ո՛չ անհրաժեշտ պաշար ունեին և ո՛չ էլ զինամթերք... սակայն չանցած մեկ ժամ, ողջ ջոկատն արդեն Բայազետ տանող ճանապարհին էր»⁶:

Բայազետի ազատագրման հերոսական գործողությունից զատ՝ կա նաև մեկ այլ ուշագրավ պատմություն, որի հերոսը սպանված փոխգնդապետ Կովալսկու այրի Ալեքսանդրա Եֆիմովնան էր՝ միակ կինը բերդում: Բնականաբար, ծարավին ու քաղցին ոչ բոլորն էին դիմանում, նույնիսկ բարձր-

⁵ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, т. IV, СПб., 1904, էջ 225

⁶ Герои и деятели русско-турецкой войны..., էջ 105

աստիճան սպաները: Այսպես, փոխգնդապետ Պացկիչը, հասնելով բերդի պարսպին և թուրքերին դիմելով՝ հայտարարում է, որ պատրաստ են հանձնվելու, սակայն նույն պահին վիրավորվում է յուրայինների գնդակից: Կովալսկայան իր մոտ եղած երկու շիշ գինին զոհաբերում է մեռնող սպային փրկելու համար...

Ուշագրավ մի պատմություն էլ կա. բերդի կայագործի հրամանատար կապիտան Ֆյոդոր Շտոկվիչը, տեսնելով իր զինվորների կրած տառապանքները, դիմում է նրանց, ասելով. «...հիշեք, որ երդումն ու օրենքը, մեր հայրենիքի պարտքն ու փառքը մեզանից պահանջում են մեռնել մարտի դաշտում, ինչը և մենք անում ենք... Հիշե՛ք, բարեկամնե՛ր, Աստված ամեն ինչ տեսնում է և մեզ միայնակ չի թողնի...»⁷: Եվ հենց հաջորդ օրը բերդը ցնծում էր Աստծո պարգևից. հորդ անձրև է տեղում, ինչը հնարավորություն է տալիս ջրի անհրաժեշտ պաշար հավաքելու. ասում են՝ նույնիսկ դատարկ ափսե չէիր գտնի բերդում, լցնում էին՝ ինչ պատահի, անգամ զինվորական կոշիկների մեջ... Իսկ այդ ընթացքում Մուխթար փաշան ամեն անգամ տեղեկանալով, որ բերդի գլխին դեռ ծածանվում է ռուսական դրոշը, կատաղության էր հասնում:

Հունիսի 27-ին Տեր-Ղուկասովն իր ջոկատով արդեն կործանման եզրին կանգնած բերդի մատույցներում էր: Հետախուզումից պարզ դարձավ, որ Բայազետը շրջապատող բոլոր բարձունքները թուրքերի կողմից գրավված են, բացի մեկից: Հենց այդ բարձունքն էլ հենակետ դարձնելով իր համար՝ Տեր-Ղուկասովն անմիջապես հարձակման է անցնում, ինչն էլ վճռում է ճակատամարտի ելքը: Բայազետի պաշտպանները, որոնք ոտքի վրա հագիվ էին կանգնում, դուրս են գալիս բերդի դարպասներից և մասնակցում ատելի թուրքերի ջախջախմանը. «Հունիսի 27-ին, երբ թուրքերը պատրաստվում էին նոր գրոհ կազմակերպել բերդի վրա, հանկարծ բերդի բարձրակետից ռուս ժամապահը բղավում է՝ «մերոնք են գալիս...». դա գեներալ Տեր-Ղուկասովի ջոկատն էր, որն արագորեն շարժվում էր բերդի ուղղությամբ... Ուրախալի լուրը շուտով տարածվում է ամբողջ բերդում, և կայագործը կրկին աշխուժանում է. լսվում են վաղուց մոռացված ծիծաղն ու կատակները, միջնաբերդի վրա կրկին ծածանվում է Ստավրոպոլյան գումարտակի դրոշը... բոլորը հանդիսավորությամբ երգում են «Աստված ցարին պահպանի» երգը և եռակի ուռա՝ զոչում...»⁸:

Տեր-Ղուկասովն իր տրամադրության տակ ունեցած համեստ ուժերով կարողանում է ոչ միայն պարտության մատնել բերդը պաշարած թուրքական 30 հազարանոց բանակին, այլև գերի վերցնում շուրջ հարյուր թուրք զինվորի և խլում 4 հրանոթ: Գլխավոր հաղթանակը, սակայն, պաշարված հերոսներին ազատագրելն էր: Պատմում են, որ բերդի ազատագրումից հետո, երբ երկու

⁷ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877–1878 гг... էջ 232

⁸ Նույն տեղում

սպաների օգնությամբ դարպասներից դուրս են բերում գրեթե ուժասպառ Ալեքսանդրա Կովալևսկայային, Տեր-Ղուկասովը մոտենում և համբուրում է նրա ձեռքը, իսկ սպաները խոնարհումով արտահայտում են այդ հերոսական կնոջ հանդեպ ունեցած մեծ հարգանքը:

Փաստենք նաև, որ պատերազմի սկզբից ևեթ ձևավորվեցին հայերով համալրված ութ կամավորական ջոկատներ, որոնք անմիջապես մտան ռազմական գործողությունների դաշտ: Ճակատ մեկնող հայ կամավորական ջոկատներում ընդգրկվել ցանկացողների թիվն այնքան մեծ էր, որ առանձին տեղերում ուղղակի դադարեցնում են նրանց ցուցակագրումը: Բայազետի մատույցներում գեներալ Տեր-Ղուկասովի գլխավորած ռուսական զորքի հետ կռվում էր Ղարաբաղի հայերից կազմված հեծյալ գումարտակը: «Նրանք արժանի են իրենց նախնիներին, որոնք մեկ անգամ չէ, որ իրենց կյանքը տվեցին եղբայրակից քրիստոնյաներին պաշտպանելու համար»⁹, – գրել է ռուս գեներալներից մեկը: Իսկ Ռուսաստանում գործունեություն ծավալած, ազգությամբ ֆրանսիացի նշանավոր գիտնական Էդ. Դյուլոբրիեն նկատել է. «Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ընթացող ներկայիս պատերազմում հայերի դրությունը ամենից դժվարն է, քանի որ նրանք բաժանված են այս երկու պետությունների միջև, և այդ ամենը նրանց մեջ հույսեր է արթնացնում: Եվ թեպետ այն առարկայական չէ, սակայն հուսադրող է և էական, ինչպես որ էական և գործուն է հայերի օգնությունը ռուսական բանակին. Ռուսաստանը ասիական պատերազմներում ի դեմս հայերի գտել է փորձված դաշնակիցների»¹⁰:

Ղարաբաղի հայերից կազմված հեծյալ գունդը՝ Գրիգոր Մելիք-Շահնազարյանի ու Համբարձում Հախումյանի գլխավորությամբ, օգնության հասավ պաշարված Բայազետին: Գրավված շրջանների հայերը մեծ պատրաստակամությամբ էին հանձն առնում ուղեկցողի պատասխանատու գործը, շատերը ռուսական բանակում ծառայում էին որպես թարգմանիչներ, որոնց կարիքը մեծ էր: Հայերի գործուն մասնակցությամբ է կազմակերպվում ռուսական զորքերի պարենավորումը: Հայ գյուղացիները մեծ քանակությամբ սննդամթերք, փոխադրամիջոցներ, անասնակեր են տրամադրել ռուսներին, ինչը մեծապես նպաստում էր նրանց հաղթանակին: Հայերից շատերը անմիջաբար մասնակցում էին ճանապարհների, կամուրջների ու ռազմական շինությունների կառուցման աշխատանքներին: Այս ամենը, բնականաբար, առաջացնում էր թուրքերի զայրույթն ու թշնամանքը, քանի որ քաջ գիտակցում էին, որ իրենց սահմաններից հեռու կռվող ռուս զինվորի հաղթանակները կերտվում են նաև տեղի հայերի աջակցության շնորհիվ: Հետևաբար, նրանք ահաբեկում էին հայերին, սպառնում ֆիզիկական ոչնչացումով: Բայց նույնիսկ այդ ահաբեկումներն ու սպառնալիքները

⁹ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., М., 1898, էջ 395

¹⁰ Газета «Кавказ», 1854, № 80, էջ 365

հայերին ետ չպահեցին ռուսական զորագնդերին օգնելուց, քանի որ բոլորն էլ քաջ գիտակցում էին, որ իրենց կյանքը ոչինչ է հայրենի երկիրը ատելի թուրքերից ազատագրելու համեմատ: «Հայ գյուղացին, – գրում էր ռուսական ազդեցիկ «Գոլոս» թերթը, – ռուս զինվորի հետ կիսում է իր բերանի վերջին պատառը, ռուսական զորքերի հաջողություններով ոգևորված արևմտահայությունը ձգտում էր թոթափել օսմանյան դարավոր լուծը: Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ ռուս վիրավորներին հայերը տեղավորել են իրենց կացարաններում և, քաջ գիտենալով թուրքերի վերաբերմունքը, սեփական կյանքը վտանգելով, խնամում և կերակրում էին նրանց»¹¹:

Բայազետի պաշտպանությունը Տեր-Ղուկասովի ռազմական գործունեության գագաթնակետն էր. բերդաքաղաքի ազատագրումը, անկասկած, ռուս-թուրքական պատերազմի ամենահիշարժան դրվագներից էր: Զուր չէ, որ հետագայում այն դարձավ ռուս-թուրքական պատերազմի խորհրդանիշ: Բայազետի ազատագրման լուրը ստանալուն պես մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլակիչն անձամբ է ժամանում Իգդիր, որտեղ տեղակայված էր երևանյան ջոկատի շտաբը: Շարք կանգնած զինվորների առջև բարձրացվում են դրոշները, ընթերցվում է կայսեր շնորհակալագիրը. «Երևանյան ջոկատին հայտարարում եմ կայսերական շնորհակալություն՝ ջերմեռանդ ծառայության, ցուցաբերած արիության ու փառքի համար... այդ ամենը կմտնի մեր պատմության մեջ, և դրա հետ մասնաձև այն հիշողությունը, որը կփոխանցվի հետագա սերունդներին: Փա՛ռք երևանյան ջոկատին, փա՛ռք գեներալ Տեր-Ղուկասովին»¹²:

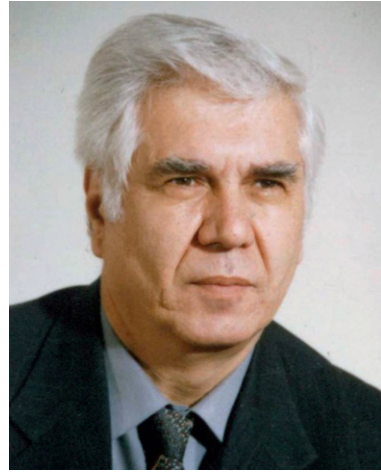
Բնականաբար, շնորհակալագրին պետք է հետևեր համարժեք պարգև, ինչն էլ իրեն ուշանալ չտվեց. Բայազետի ազատագրման ժամանակ ցուցաբերած խիզախության ու օրինակելի անձնագրության համար 1878 թ. հուլիսի 22-ին Տեր-Ղուկասովն արժանանում է Սբ. Գեորգիի 3-րդ աստիճանի շքանշանի: Իսկ դա նշանակում էր, որ Գեորգի Պրեդանոսեցի երկու շքանշանների կողքին Տեր-Ղուկասովի կուրծքը պիտի զարդարեին մասնաձև Սբ. Ստանիսլավի 2-րդ, Սբ. Վլադիմիրի 4-րդ և 3-րդ, Սբ. Աննայի 2-րդ աստիճանի շքանշանները «Քաջության համար» մակագրությամբ:

¹⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱԱ հրատ., հատոր 6, Եր., 1981, էջ 106

¹¹ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам..., էջ 313

ՎԱԼԵՐԻ ԹՈՒՆՅԱՆ

*Հայաստանի գիությունների
ազգային ակադեմիայի
պարմության ինստիտուտի
առաջարար գիտաշխատող,
պարմական գիությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր*

Ք. Ա. ՎԵՐՄԻՇՅԱՆԻ (ՎԵՐՄԻՇԵՎԻ) ՄՈՏԵՑՈՒՄԸ ՀԱՅ-ՌՈՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

Ք. Ա. Վերմիշյանի (Վերմիշևի) հասարակական գործունեությունը հայտնի է ընդհանուր գծերով՝ գիտնական, գործարար, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, անդրկովկասյան թերթերի հրատարակիչ, Հայ ժողովրդական կուսակցության առաջնորդներից մեկը, Հայաստանի առաջին հանրապետության պարենի նախարար¹։ Սրանով հանդերձ՝ չուսումնասիրված է մնում նրա մոտեցումը հայ-ռուսական հարաբերություններին անդրկովկասյան հանրապետությունների ձևավորման ժամանակահատվածում՝ 1917–1920 թթ.:

1917 թ. սեպտեմբերի 24–28-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցավ Հայ ժողովրդական կուսակցության առաջին համագումարը²։ Ընդունվեցին կուսակցության ծրագիրը, կանոնադրությունը, և ձևավորվեց կենտրոնական բյուրոն։ Ծրագրում նշվում էր, որ այն վերդասակարգային և համագգային կուսակցություն է։ Կապիտալի գերակա դերի, մասնավոր սեփականության և շուկայական տնտեսության մասին³ կադետների դրույթները տարտեղվում էին լոկ ազգային հարցով, որի իրականացումը Արևելյան Հայաստանի բնակչության համար պետք է դառնար տարածքային ինքնավարությունը (տերիտորիալ ավտոնոմիան), իսկ Ռուսաստանի հայերի համար՝ ազգային-մշակութային ինքնավարությունը։ Բյուրոյի նախագահ դարձավ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության Արևելյան բյուրոյի նախկին անդամ,

¹ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Թիֆլիսի քաղաքագլուխները, Եր., 2003, էջ 89–92

² Տե՛ս Сарсян С. Т. Первая Армянская Республика и рамкавары, էջ 89, <https://cuberleninka.ru/articl/ne>

³ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.), Եր., 2005, էջ 63

կամավորական շարժման ակտիվիստ, Պետական դումայի նախկին պատգամավոր, Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի (ՕԶԱԿՈՄ) անդամ Մ. Հ. Պապաջանյանը (Պապաջանովը)⁴:

Ռուսաստանում հասարակական զարգացման դժվարությունները հայկական քաղաքական ուժերին դրդեցին համազգային համաժողովն անցկացնելու Թիֆլիսում: Բացումը տեղի ունեցավ 1917 թ. սեպտեմբերի 27-ին: Ք. Վերմիշյանը, որն ընդգրկվել էր «Հայ ժողովրդական կուսակցություն» խմբակցության կազմում, սեպտեմբերի 30-ին տեղի ունեցած երկրորդ նիստում առաջարկեց, ելնելով ընթացիկ իրավիճակից, քննարկել ռազմական, արդյունաբերական և գյուղատնտեսական հարցերը: 1917 թ. հոկտեմբերի 4-ի նիստում Վերմիշյանը ուշադրություն հրավիրեց ապագա անդրկովկասյան իշխանության կազմին, որը պետք է փոխարիներ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին: Ռուսաստանում ի հայտ էր եկել դիմակայություն երկու ուժերի միջև՝ բոլշևիզմի, որը դեմ էր կոալիցիոն իշխանությանը, և քաղաքական մյուս ուժերի, որոնք ընդունում էին նման հնարավորությունը: «Մենք պետք է հակվենք վերջին մոտեցմանը, ինչը թույլ կտա ստեղծել ուժեղ իշխանություն, որից ելնելով էլ մեզ համար անընդունելի է սոցիալիստական կուսակցությունների առաջարկը՝ ձևավորելու կառավարությունը սոցիալիստական ներկայացուցիչներից»⁵:

Հոկտեմբերի 7-ին համաժողովը քննարկման դրեց ազգամիջյան հարաբերությունների հարցը: Իրադարձությունների հետագա զարգացման ընթացքը հասկանալու անհրաժեշտությունն ընթացիկ պահով էր պայմանավորված: Այդ համատեքստում Ք. Վերմիշյանը կազմեց «Հայկական քաղաքականության առաջիկա խնդիրները» ծրագրային փաստաթուղթը: Որպես ռազմավարական նպատակ նշված էր ազգային միասնության հաստատումը: «Հայերը պետք է ձգտեն միավորել իրենց ժողովրդի բոլոր հատվածները, որոնք բաժանված են երեք պետությունների միջև՝ Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի»⁶: Ուշադրություն էր հրավիրվում այն հանգամանքին, որ ազգի մեծ մասը՝ շուրջ 2 մլն մարդ, գտնվում էր Ռուսական կայսրությունում: Նրանցից 600 հազարը բնակվում էր Երևանի նահանգում, որի հիմքում Հայկական մարզն էր, որը, ի հաշիվ Թիֆլիսի նահանգի և Կարսի մարզի, կարող էր ընդգրկել ավելի քան 1 մլն հայ բնակչություն: Հայաստանի Հանրապետությունը կարող էր կազմավորվել հենց Թուրքահայաստանի հետ Երևանի նահանգի միավորմամբ⁷:

Դրա սահմաններից դուրս էին մնում Թիֆլիսի, Բաքվի, Զուբայխի նահանգների, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասի հայերը, որոնք հանրա-

⁴ Տե՛ս Армянская народная партия, <https://www.olmamedia.ru/histrf/book>

⁵ Армянская национальная конференция. Тифлис, 1917 г., сентябрь-октябрь. Вестник Архивов. 1992, № 1-2, 33, 39, էջ 42

⁶ Նույն տեղում

⁷ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 43, ց. 1, գ. 106, ք. 1

պետության կյանքին անմիջականորեն չմասնակցելով՝ չէին պաշտպանելու նրա շահերը. «Հայության այդ հատվածը ոչ մի ազդեցություն չի ունենալու Հայաստանի Հանրապետությունում ապրող հայերի ճակատագրի վրա, բայց փոխարենը իր վրա է կրելու Հայաստանի Հանրապետություն քաղաքականության ցանկացած ազդեցություն»⁸: Մյուս կողմից՝ ազգի մի հատվածը Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Ռուսաստանի կազմերում կարող էր «ծանր գին վճարել» Հայաստանի Հանրապետության քաղաքականության բովանդակության համար: Հայկական պետականությունը դիտվում էր որպես ազգի զարգացման համալիր գործոն: Առաջին հերթին տեղի էր ունենալու պետականաստեղծ էթնոսի ձևավորում. «Եթե բոլոր հայերն ապրեն մեկ պետության մեջ, ապա համատեղ ջանքերը պետական աշխատանքում հնարավորություն կտան նրանց մշակելու քաղաքականության ընդհանուր գիծ, որը կպաշտպանի նրանց ուրիշների քաղաքականության, ուրիշների գործողությունների համար պատասխանատվություն կրելուց: Հայոց պետության մեջ համատեղ կյանքը կտվորեցնի տեղական իշխանություններին համագործակցել միասնական հանրային իշխանության հետ»: Կանխատեսվում էր հայերի ազգային-մշակութային կյանքի զարգացում⁹:

Էթնոսի զարգացումը դիտարկվում էր աշխարհաքաղաքական միջավայրում, ինչը պահանջում էր պահպանել փոխադարձ կապերը Ռուսաստանի հետ, քանի որ նրանից «անջատվել կարող էր հայության միայն կեսը՝ իր տարածքով»: Նույնիսկ Ռուսահայաստանի և Թուրքահայաստանի միավորման դեպքում նախատեսվում էր պահպանել կապերը Ռուսաստանի հետ, ինչը պայմանավորված էր քաղաքական ու տնտեսական կապերով. «Հետևաբար, հայ ժողովրդի վերածննդի առաջին փուլն անհնար է իրագործել Ռուսաստանից անջատ»¹⁰:

Հայկական պետականության վերականգնման գործընթացը բարդ էր աշխարհաքաղաքական իրադրության պատճառով. «Հայկական մարզի անջատումը Ռուսաստանից նշանավորելու էր Ռուսաստանի մասնատման ու թուլացման սկիզբը: Ռուսաստանի թուլանալու հետևանքով այդ պետության տարածքում անխուսափելիորեն ուժեղանալու են մահմեդական քաղաքական կազմավորումները»: Կանխատեսվում էր գոյության պայքար: «Բազմաթիվ մահմեդական պետությունների կողքին, որոնք ի գործու են միավորվել մեկ հզոր Մահմեդական միության մեջ, Հայաստանը կհայտնվի մեկուսացված պետության վիճակում՝ բոլոր կողմերից շրջապատված լինելով թշնամական ցեղերով: Այդ պետության ճակատագիրը կախված կլինի այն բանից, թե որքան ժամանակ ուժեղ կլինի այն պետությունը, որի հովանու ներքո երկիրը կսկսի իր քաղաքական գոյության նոր դարաշրջանը»¹¹:

⁸ Նույն տեղում

⁹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 43, ց. 1, գ. 106, ք. 2

¹⁰ Նույն տեղում

¹¹ Նույն տեղում, ք. 4

Թուրքահայաստանի հետ չմիավորվելու դեպքում հնարավոր էր համարվում պահպանել ազգային-մշակութային կյանքը: Ընդգծվում էր դրա «500-ամյա» գոյությունը «Մեծ Հայաստանի» և «Կովկասյան Հայաստանի» միջև ընկած ժամանակահատվածում՝ օսմանցիների կողմից «Մեծ Հայաստանի» նվաճվելուց հետո: Իսկ դրանց միավորման դեպքում առաջարկվում էր դիտարկել կանտոնային վարչատարածքային ձևը Շվեյցարիայի կամ Իտալիայի օրինակով¹²: Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը հռչակվեց 1918 թ. մայիսի 28-ին:

Վերմիշյանի հնչեցրած մտքերը դարձան ազգային կյանքի քաղաքական դիսկուրսի բաղկացուցիչ մաս: Վերլուծական փաստաթղթի բովանդակությունը լրացվում և ընդլայնվում էր հայ ազգի կյանքում տեղի ունեցող իրադարձություններին համապատասխան:

1919 թ. փետրվարի 9-ին Վերմիշյանը դարձավ Հայ Ժողովրդական կուսակցության ԿԿ անդամ¹³, ինչը հնարավորություն ընձեռեց նրան մայիսի 28-ին նշանակվելու Հայաստանի պարենի նախարար¹⁴: 1919 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի կառավարությունը հրապարակեց «Միացյալ և անկախ Հայաստանի մասին ակտը», որը ներառում էր Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանը: Դրա հիմքում ընկած էր թուրքահայոց երկրորդ համագումարի որոշումը՝ վերամիավորելու Արևմտյան Հայաստանը՝ «Օսմանյան կայսրությունում գտնվող նախնիների երկիրը»¹⁵, Հայաստանի Հանրապետության հետ: Հայաստանի խորհրդարանում քաղաքական իրավիճակի քննարկումը տեղի ունեցավ 1919 թ. հունիսի 4-ին: Սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությունը մեղադրեց ՀՅԴ-ին պետական հեղաշրջման մեջ՝ մատնանշելով 1919 թ. փետրվարի 28-ից մինչև մայիսի 28-ն ընդունված օրենքների զուտ «անվանական գոյությունը»: Ընդ որում՝ 1919 թ. ապրիլի 27-ին խորհրդարանն իր լիազորությունները մեկ ամսով զիջեց Հայաստանի կառավարությանը: Դրանից ելնելով՝ կառավարությունն իրավունք չուներ ընդունելու Միացյալ Հայաստանի «ակտը» և խորհրդարանի կազմում ներգրավելու արևմտահայ 12 պատգամավորների՝ ապահովելով ՀՅԴ-ի ճնշող մեծամասնությունը: Խմբակցությունը հայտարարեց խորհրդարանի աշխատանքներին մասնակցելուց հրաժարվելու մասին¹⁶:

Արդյունքում, քանի որ «Ժողովրդական կուսակցությունը դուրս եկավ կռիվիցիայից», Վերմիշյանը 1919 թ. հունիս 24-ին վայր դրեց իր լիազորությունները: Ժողովրդականների խմբակցության որոշմանը նպաստեց Վերմիշյանի «Հայ Ժողովրդական կուսակցության մասին» վերլուծականը, որում կադետական կուսակցությունը իրավիճակը քննում էր ռուսական կողմնորոշում ունեցող

¹² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1-3

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 98, թ. 10

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 26, թ. 25

¹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 43, ց. 1, գ. 220, թ. 30

¹⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., Եր., 2000, № 92, էջ 107-109

հայ հասարակայնության դիրքերից: Այդ վերլուծականում նշվում էր. «Հայաստանը Ռուսաստանի հետ լինելու իր ձգտման համար բազմաթիվ զոհողություններ է կրել... Ապագայում հայկական կուսակցությունները պետք է ունենան ազատություն: Հայ ժողովուրդը պատասխանատվություն չի կրում Ռուսաստանի հետ իր կապի համար: Անկախ կուսակցության այսպիսի դիրքորոշում կարող է ունենալ միայն ինքնուրույն ազգային կուսակցությունը, այլ ոչ թե ռուսական պետականության խմբակցությունը»¹⁷:

Երկրում գոյություն ունեցող քաղաքական-տնտեսական ճգնաժամով պայմանավորված՝ Վերմիշյանը 1920 թ. սեպտեմբերին դուրս եկավ Հայ ժողովրդական կուսակցությունից¹⁸:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանյան պայմանագրով կյանքի կոչվեց Հայաստանի խորհրդայնացումը: Առաջացավ Վրաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու սպառնալիք: Իմաստավորելով տեղի ունեցածը՝ Վերմիշյանը գրեց «Ռուսաստանի նոր ուղին...» հոդվածը: Այնտեղ նշվում էր. «Հայաստանի խորհրդայնացումը հայ ժողովրդի առջև խնդիր է դնում զնահատելու այն դերը, որը Ռուսաստանը պատրաստ է կրկին ստանձնելու իր արևելյան քաղաքականության մեջ»:

Վերմիշյանի կարծիքով՝ Կրեմլի դիրքորոշումները փոխատեղումների են ենթարկվել և ձեռք բերել նոր իմաստ. «Ներկայումս Ռուսաստանը հանդես է գալիս միանգամայն նոր դերով, ոչ թե որպես Թուրքիայի թշնամի՝ պատրաստվելով նրա վերջնական վախճանին, այլ որպես դաշնակից, որը պատրաստ է փրկել նրան Անտանտի տերությունների կողմից ջախջախումից: Ռուսաստանը դադարում է նրա համար մշտական սպառնալիք լինելուց և բոլորովին նոր մոտեցում է որդեգրում Թուրքիայի նկատմամբ»: Նման հետևության հանգեցնում էր շարժառիթը տարածաշրջանում քաղաքական նոր տեղաշարժերն էին. «Եվ մենք տեսնում ենք, որ ռուսական սպառնալիքի վերացմամբ վերանում է նաև Թուրքիայի անհանդուրժողությունը հայկական ազգային գաղափարի հանդեպ, իհարկե, այն չափով, որչափով այն խորթ է մեզալմանիային (զառանցամտությանը): Իրական Թուրքիան ի դեմս Անգորայի կառավարության, ճանաչում է անկախ և անգամ միացյալ Հայաստանը հայտնի սահմաններում»¹⁹:

Դրանից ելնելով՝ ճանաչվում էր խորհրդայնացման կարևորությունը Հայաստանի Հանրապետության համար. «Այդ է տեղի ունեցած իրադարձությունների հիմնական իմաստը, և միայն դրանով պետք է որոշվի հայ ժողովրդի վերաբերմունքը կատարված իրադարձությունների նկատմամբ»²⁰: Կատարվածն իմաստավորվում էր աշխարհաքաղաքականության դիտանկ-

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 104, թ. 6

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 103, թ. 1

¹⁹ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 102, թ. 1

²⁰ Նույն տեղում, թ. 2

յունից, ըստ որի՝ թշնամական երկրներով շրջապատված փոքր պետությունները, որոնք հույսը դնում են միայն սեփական ուժերի վրա, «վերանում են խաղաղ ճանապարհով կուլ գնալու եղանակով, եթե մեղմաբար ու խաղաղասեր են, և ոչնչացվելով, եթե մարտնչող են: Այդպիսի ճակատագիր էր սպասվում նաև հայերին, եթե նրանք դեմ հանդիման մնային Թուրքիայի հետ: Ոչ մի խաղաղասիրություն չէր փրկի նրանց մահմեդականների կողմից լավագույն դեպքում խաղաղ ճանապարհով կուլ գնալուց»:

Նշվում էր, որ տեղի ունեցող գործընթացները արդյունքում հանգեցնելու են հայ ժողովրդի ապագա վերածննդին. «Ներկայումս, երբ Ռուսաստանը Թուրքիայի նկատմամբ խաղաղության և անգամ դաշնակցային հարաբերությունների նոր մոտեցում է որդեգրել, հայերի առջև բացվում է ոչ միայն իրենց ֆիզիկական փրկության, այլև կայուն ազգային վերածննդի համար իրագործելի միակ հեռանկարը, քանզի միայն այս պարագայում է հնարավոր գերծմնալ Հայաստանի շուրջ քաղաքական ուժերի բախումից ու պայքարից, որը բոլոր դեպքերում միայն կործանարար կլինի Հայաստանի համար»²¹: Աշխարհաքաղաքական ելքը համարվում էր Ռուսաստանի հետ դաշնություն կազմելը. «Իսկ ազատ, միասնական Ռուսաստանի կազմում Հայաստանի ու հայերի ճակատագիրը բոլոր առումներով կլինի ավելի ապահովված, քանի որ միասնական Ռուսաստանում պետական իշխանությունը ի գործու կլինի ավելի շատ վարձահատույց լինելու հայերին և ավելի արդարացի բավարարելու նրանց կարիքները»²²:

Այսպիսով, 1920 թ. Հայաստանի և հայ ժողովրդի վերածնության ուղիների վերաբերյալ ՀՅԴ-ի հետ դիմակայության ընթացքում Վերմիշյանը հանդես եկավ որպես ռուսական կողմնորոշման համոզված կողմնակից՝ օգտակար համարելով Հայաստանի համար Կովկասյան դաշնություն ստեղծելը և ժողովրդավարական ու դաշնային Ռուսաստանի կազմում գտնվելը:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 102, ք. 3

²² Նույն տեղում, ք. 10

ԱՐՄԵՆ ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի
միջազգային հարաբերությունների
բաժնի ավագ գիտաշխատող,
պարմական գիտությունների
թեկնածու*

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՌՈՒՍ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին՝ 1918 թ. գարնանը, Հարավային Կովկասում ձևավորվել էր ռազմաքաղաքական աղետալի իրադրություն: Ցարական Ռուսաստանի անկման և Կովկասյան ճակատի փլուզման պատճառով թուրքական զորքերը լայնածավալ հարձակում էին սկսել՝ նպատակ ունենալով գրավել ողջ տարածաշրջանը: Սա հատկապես վտանգավոր էր հայ ժողովրդի համար, որն իր գոյատևման պայքարն էր մղում՝ հասկանալով, որ Արևելյան Հայաստան ներխուժման դեպքում թուրքական կողմն ավարտին կհասցնի Հայոց ցեղասպանությունը, որն իրականացվել էր Արևմտյան Հայաստանում:

Թուրքական հրոսակներին դիմադրելու գործում հատկապես կարևոր նշանակություն ունեցան 1918 թ. մայիսին հայկական զորախմբերի մղած պաշտպանական մարտերը: Թուրքական զորքերի ջախջախման հիմնական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Սարդարապատի կայարանի մոտ:

Այդ հերոսամարտը, թերևս, մեզ ամենահայտնի ճակատամարտերից է, որի մասին գրվել են բազմաթիվ գրքեր և կատարվել մեծ թվով հետազոտություններ: Այն ներկայացվել է թե՛ գիտական և թե՛ գրական ստեղծագործություններով ու վավերագրական ֆիլմերով և այլ գործերով:

Մանրամասնորեն հայտնի են ճակատամարտի գործողությունների ամբողջ արեալը և հայ զենեալների ու սպաների, ինչպես նաև սերժանտների, զինվորների գործողություններն ու հերոսությունները այդ ճակատամարտի ողջ ընթացքում: Հայտնի են հայազգի այն հերոսները, որոնք կազմակերպեցին և մասնակցեցին այդ հերոսամարտին, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ Արևելյան Հայաստանը թուրք հրոսակների ներխուժումից փրկելու, նոր Հայոց ցեղասպանությունը կանխելու և ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունը կառուցելու գործում: Այդուհանդերձ, համեմատաբար քիչ են անդրադարձները այդ ճակատամարտի ժամանակ աչքի ընկած ազգությամբ ռուս սպաների հերոսություններին, իսկ այդպիսիք շատ-շատ էին:

Ինչպես հայտնի է, Ռուսաստանում տեղի ունեցած բոլշևիկյան հեղափոխությունից հետո կազմալուծվեց Կովկասյան ռազմաճակատը, և հայ ժողովրդի համար սկսվեց գոյապայքարի մի ժամանակաշրջան, որը հնարավոր չէր լինի հաղթահարել առանց ռուսական զենքի օգնության: Հիշեցնենք, որ Կովկասյան ճակատի խարխուլումից հետո, երբ ռուսական զորքերը սկսեցին հեռանալ, կնքվեց Բրեստ-Լիտովսկի հայտնի պայմանագիրը (2018 թ. մարտի 3)¹. այնուհետև թուրքական բանակը, օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, շարժվեց դեպի Արևելյան Հայաստան:

Թուրքական մեծաքանակ զորքերին դիմակայելու համար հայկական զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար, գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը որոշեց պաշտպանել Երևան և Թիֆլիս տանող ռազմավարական նշանակության ճանապարհները: Ալեքսանդրապոլից դուրս եկած հայկական ուժերը, ինչպես նաև Հայկական հատուկ հավաքական ջոկատի կազմում եղած ստորաբաժանումները նահանջեցին Արարատյան դաշտավայր, որտեղ Մովսես Սիլիկյանի հրամանատարությամբ ձևավորվեց երևանյան զորախումբը, որի առջև խնդիր դրվեց հետ մղել այդ ուղղությամբ թուրքական զորքերի շարժը²:

«Պայքար Հայաստանի անկախության համար. ռուս սպաների մասնակցությունը Սարդարապատի ճակատամարտին» հոդվածում Ռուբեն Գյուլմիսարյանը գրում է. «Հայկական կորպուսի շտաբը գտնվում էր Դիլիջանում, և շտաբում կային մեծ քվով ռուս սպաներ ու ռազմական զործի մասնագետներ: Պորուչիկ Ներշովը ղեկավարում էր շտաբի օպերատիվ բաժինը, մյուս աշխատողներից էին շտաբս կապիտան Նիկոլայ Շումովը, փոխպորուչիկներ Սիխայիլ Մեդվեդևը և Մելենտի Դվոբերնիցկին և այլն»³:

Քանի որ հայկական կորպուսը ձևավորվում էր հիմնականում ցարական ռուսական բանակի Կովկասյան զորախմբի զնդերից, ապա այնտեղ ծառայող շատ ռուս սպաներ նախընտրեցին ոչ թե լքել Հարավային Կովկասը և հեռանալ Ռուսաստան, այլ մնալ և հայ ժողովրդի համար օրհասական այդ օրերին, երբ դրված էր հայության լինել-չլինելու հարցը, ուսի մարտնչել իրենց զինակիցների հետ՝ փառապանծ էջեր գրելով 1918 թ.

¹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник / НАН РА. Междунар. гуманитар. фонд арменоведения им. Ц.П. Агаяна; сост., отв. ред., авт. предисл., введ. и примеч. В. Микаелян. – Ереван: Гитутюн, 1995. – էջ 485–486, 513, 582–584

² Աֆանասյան Մերժ, Սարդարապատի հաղթանակը, Հայաստան, մայիս 1918, «Իրավաբան. գրալ.» հրատ., էջ 34-35

³ Корсун Николай Георгиевич «Кавказский фронт Первой мировой войны», 2004, <https://www.ozon.ru/product/kavkazskiy-front-pervoy-mirovoy-voyny-korsun-nikolay-georgievich-257980766/?sh=wwnu9Jd2sQ>

մայիսյան հաղթանակների ու հատկապես Սարդարապատի ճակատամարտի տարեգրությունում:

Նշենք, որ 1918 թ. Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարն էր գեներալ Վասիլի Լեբեդինսկին, Հայկական բանակային կորպուսի շտաբի պետն էր գեներալ Եվգենի Վիշինսկին, Հայկական կորպուսի 3-րդ դիվիզիայի (արևմտյան հայերից բաղկացած) շտաբի պետն էր գնդապետ Սիխայլովիչ Սիխայիլի Ջինկևիչը, Կարսի պարետն էր գեներալ-մայոր Դեկը, Հայկական կորպուսի ինտենդանտն էր գնդապետ Ալեքսանդր Բաստամով-Չումարովը, Հայկական կորպուսի զինվորական բժիշկն էր Պուտանովը, Հայկական կորպուսի առաջին բրիգադի հրամանատարն էր գնդապետ Նիկոլայ Սիխայլովիչ Մորելը, գլխավոր շտաբի պետն էր Ալեքսանդր Կոնստանտինի Շենուրը, հետևակային պարտիզանական գնդի հրամանատարն էր Վլադիմիր Պերեկրյոստովը, պարտիզանական հեծյալ գնդի հրամանատարն էր Ալեքսանդր Անտոնովիչ Կորոլկովը, սահմանապահ զորքերի հրամանատարն էր Իվան Մեմյոնովիչ Սիլինը, երկրորդ հատուկ բրիգադի հրամանատարն էր գնդապետ Կազիմիրսկին, երկրորդ հավաքական գնդի հրամանատարն էր գնդապետ Գողիկը, հայկական կորպուսի բուժքույրն էր Ելենա Սիկորսկայան, առաջին գնդի 2-րդ բրիգադի հրամանատարն էր գնդապետ Խմելնիցկին, հրետանային դիվիզիայի հրամանատարն էր գնդապետ Բ. Կաբլիցկին, սպայական զորամասի հրամանատարն էր գնդապետ Ի. Եֆրեմովը, երկրորդ գնդի շտաբի պետն էր գնդապետ Սոլիցինը, հեծյալ հատուկ գնդի հրամանատարն էր ավագ Ա. Ջոլոտարյովը, հրետանային մարտկոցի հրամանատարն էր կապիտան Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ Կլիչը⁴:

Մեծաթիվ ռուս սպաներ և զինվորականներ՝ գեներալից մինչև սերժանտ, հայ զինվորականների հետ կողք կողքի մարտնչում էին Հայաստանի ազատագրության համար, ցավոք, ոչ բոլորի անուններն են հայտնի: Վերևում նշված ցանկը միայն փոքր մասն է այն ռուս սպաների, զինվորականների, որոնք մասնակցեցին Հայաստանի պաշտպանության համար մղվող մարտերին և կասեցրին թուրքերի առաջխաղացումը՝ փրկելով հայ ժողովրդին հերթական կոտորածից: Այնուամենայնիվ, Սարդարապատի ճակատամարտում և հանուն մայիսյան հաղթանակների իրենց կյանքը չխնայած մի շարք ռուս զինվորականների մասին պահպանվել են արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք արժանին են առանձին հիշատակման:

⁴ Գյովմիսարյան Ռ., «Պայքար Հայաստանի անկախության համար. ռուս սպաների մասնակցությունը Սարդարապատի ճակատամարտին», http://dalma.news/am/payqar-hayastani-ankakhutyani-hamar-rus-spaneri-masnacutyune-sardarapati-chakatamartin/?fbclid=IwAR38txbV9qMNT4bfqBkHd-NC5m--jb7FDYvoOC9mj_2NSH2_TqBfbICQA7A

Սարդարապատի ճակատամարտում հայկական զորախմբի ընդհանուր հրամանատար Դանիել Բեկ-Փիրումյանի շտաբի պետն էր կապիտան Ալեքսանդր Կոնստանդինովիչ Շենուրը (1884–1977): Հիշեցնենք, որ հենց այս կորպուսը հիմնական դերակատարությունն ունեցավ թուրքական բանակի կասեցման և ապա ջախջախման գործում:

Սանկտ Պետերբուրգում ծնված Շենուրը սովորել է Գուրևիչի անվան գիմնազիայում, ապա՝ Սիխայլովյան հրետանային ուսումնարանում: Մասնակցել է Առաջին աշխարհամարտին և մայիսյան հերոսամարտերին, 1918 թ. օգոստոսին նշանակվել է հայկական հետևակային դիվիզիայի շտաբի հատուկ հանձնարարությունների գծով սպա: 1918 թ. դեկտեմբերին նշանակվել է դարաբաղյան առանձնակի բրիգադի պետ: Հիմնադրման օրվանից մինչև 1919 թ. սեպտեմբերը ղեկավարել է Հայաստանի Հանրապետության զլխավոր շտաբի հետախուզության բաժինը: ՀՀ ռազմական նախարար Հ. Հախվերդյանի 1919 թ. ապրիլի 28-ի հրամանով նշանակվել է զլխավոր շտաբի պետ: Նույն թվականին նրան շնորհվել է գնդապետի կոչում: 1919 թ. վերջին Շենուրը մեկնել է Ռուսաստան և կամավորական բանակի կազմում մասնակցել քաղաքացիական պատերազմին: Արտագաղթել է ԱՄՆ, եղել է պատերազմի ռուս վետերանների միության իսկական անդամ: Մահացել է 1977 թ. սեպտեմբերի 16-ին, Սան-Ֆրանցիսկոյում⁵:

Սարդարապատի ճակատամարտում հայկական հրետանու մարտկոցի հրամանատարն էր Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ Կլիչը (1895–1941): Հայկական Կարսում ծնված Կլիչը սովորել է Թիֆլիսի սպայական դպրոցում, մասնակցել Առաջին աշխարհամարտին Կովկասյան ռազմաճակատում:

Սարդարապատի ճակատամարտում Ալեքսանդր Կլիչի մարտկոցը աչքի է ընկել իր դիպուկ նշանառությամբ՝ մեծ վնաս հասցնելով թուրքական զորքերին: Մասնավորապես հայտնի է, որ վերջինիս դիպուկ կրակոցով ոչնչացվել է Սարդարապատի կայարանի ջրի մատակարարման համակարգը, որից սնվում էր թուրքական բանակը:

Հայկական միջավայրում մեծացած ռուս սպան տիրապետում էր հայերենին և ազատ շփվում էր զինվորների հետ, ինչի շնորհիվ առանձնահատուկ ջերմություն էր ստեղծել իր մարտկոցում: Սարդարապատի ճակատամարտից հետո Կլիչը շարունակել է իր ծառայությունը Հայկական բանակում, իսկ հետագայում խորհրդային բանակում արժանացել հրետանու գեներալ-լեյտենանտի բարձր կոչման:

1941 թ. սեպտեմբերի 17-ին Ն. Կլիչը ՍՍՀՄ ռազմական դատարանի զինվորական կոլեգիայի կողմից դատապարտվել է գնդակահարության:

⁵ Корсун Николай Георгиевич, նշվ. աշխ.

⁶ Տե՛ս նույն տեղում

Դատավճիռն ի կատար է ածվել 1941 թ. հոկտեմբերի 16-ին: Թաղված է Մոսկվայի Դոնյան գերեզմանատանը: Հետմահու արդարացվել է⁶:

Եվգենի Եվգենևիչ Վիշինսկին (1873–1918) 1918-ին դարձավ նորաստեղծ Հայկական կորպուսի շտաբի պետը և մեծ ավանդ ունեցավ Սարդարապատի ճակատամարտի հաղթանակի գործում: Հայտնի է, որ Վիշինսկին ծնվել է հուլիսի 19-ին Մովսիսյան մահանգի տոհմիկ ազնվականների ընտանիքում: Գիմնազիան ավարտելուց հետո ուսումը շարունակել է Մոսկվայի յունկերական ուսումնարանում և գլխավոր շտաբի Նիկոլաևյան ակադեմիայում: Ծառայել է Կովկասյան ռազմական շրջանում, զբաղեցրել է տարբեր պաշտոններ՝ ավագ համհարզ, շտաբի սպա՝ գումարտակի հրամանատար, Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսության քարտուղար, 1913 թ. ապրիլից եղել է Երևանի լեյք-գրենադյան գնդի հրամանատար, գնդապետ:

Մասնակցել է Առաջին համաշխարհային պատերազմին, եղել է Կովկասյան բանակի շտաբի հերթապահ գեներալ: Ավելի ուշ դարձել է Կովկասյան բանակի գեներալ-կվարտիրմեյստերի օգնական, շտաբի պետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին աչքի է ընկել մարտերում: 1917 թ. ապրիլից եղել է Կովկասյան բանակի շտաբի պետ: 1918 թ. Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարության հրամանով Ե. Վիշինսկին նշանակվել է առանձին Հայկական կորպուսի շտաբի պետ: Մասնակցել է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին: Եվգենի Վիշինսկին հայտնի էր և՛ որպես զինվորական, և՛ որպես Անդրկովկասը և Թուրքիան ուսումնասիրող արևելագետ: Իսկական մարտական գեներալ-լեյտենանտ էր՝ պարգևատրված Գեորգիևյան զենքով և Ռուսական կայսրության մի շարք շքանշաններով⁷:

«Վիշինսկին թողեց Էրզրումում Ռուսաստանի առաքելության քարտուղարի պաշտոնը, որպեսզի ստանձնի Էրիվանի 13-րդ գրենադերական գնդի հրամանատարությունը: 1918 թ. մայիսին հենց նա է եղել Հայկական կորպուսի շտաբի ղեկավարը, և փառահեղ հաղթանակում նրա ներդրումն անգնահատելի է: Վիշինսկին մահացավ 1918 թ. սեպտեմբերի վերջին Դիլիջանում և զինվորական պատիվներով հուղարկավորվեց Սուրբ Գևորգ Ջորավար ռուսական ուղղափառ եկեղեցում», – գրում է Ռուբեն Գյուլմիսարյանը⁸:

Պերեկրյոստով Վլադիմիր Վասիլևիչ (? –1918): Վլադիմիրի Պերեկրյոստովի մասին հայտնի է, որ ավարտել է Պոլտավայի կադետական կորպուսը և Կիևի ռազմական ուսումնարանը 1904 թ.: Ստացել է պողպորուչիկի կոչում և իր ծառայությունն սկսել Երևանում գտնվող զորամասում: Մասնակցել է Առաջին աշխարհամարտին՝ ծանր վիրավորվելով Բիթլիսի մոտ ընթացող

⁷ Корсун Николай Георгиевич, նշվ. աշխ.

⁸ Գյուլմիսարյան Ռ., նշվ. աշխ.

մարտերում: 1918 թ. փետրվարին նշանակվել է հայկական պարտիզանական հետևակային զնդի հրամանատար:

Այս գունդը ենթարկվում էր հայկական կորպուսին: Փոխգնդապետի աստիճանով նշանակվել է Սարդարապատի ջոկատի զորամասերից մեկի հրամանատար, ակտիվորեն մասնակցել է Սարդարապատի ճակատամարտին: Մինչև 1918 թ. օգոստոսը ծառայել է նոր ձևավորված հայկական բանակում գնդապետի կոչումով, եղել է երկրորդ կորպուսի 4-րդ զնդի հրամանատարը: Մահացել է 1918 թ. օգոստոսին ասիական խոլերայից⁹:

Պավել Ջոլոտարյովը Թերեքի կազակ էր, եսաուլ, ռազմական փայլուն կրթություն ստացած կադրային զինվորական. նա ուսանել էր Վորոնեժի կադետական դպրոցում և Նիկոլաևի հեծելազորային վարժարանում: Ջոլոտարյովը ծառայությունը սկսել է Սունժենսկո-Վլադիկավկազի զնդում և առաջին իսկ օրվանից հայտնվել Համաշխարհային պատերազմի օջախում:

1917 թվականի սկզբին Ջոլոտարյովը ստանձնել է 6-րդ, այնուհետև՝ հայկական 3-րդ հրաձգային գումարտակի հրամանատարությունը: Նրա հրամանատարության տակ էր մարտնչում նաև ասորական հրաձգային գումարտակը: Սարդարապատի հերոսամարտի օրերին գնդապետ Ջոլոտարյովը հայկական հատուկ հեծելազորային զնդի հրամանատարն էր և անմիջականորեն մասնակցել է թուրք ասկյարներին հասցրված ամենասարսափելի հեծելազորային հարվածին, որը, ըստ էության, որոշեց ճակատամարտի ելքը¹⁰:

Սարդարապատի ճակատամարտից հետո Ջոլոտարյովը թողեց Հայաստանը՝ մասնակցելու Թերեքի ապստամբությանն ու Սպիտակ շարժմանը, և դարձավ իր հարազատ Սունժենսկո-Վլադիկավկազի զնդի հրամանատարը:

Կորոլկով Ալեքսանդր Անտոնովիչ, (1869-⁹⁰), ծնվել է փետրվարի 23-ին, ծագումով Կուբանի տոհմիկ կազակ էր: Ռեալական ուսումնարանն ավարտելուց հետո Կորոլկովն ուսումը շարունակել է Ստավրոպոլի կազակական յունկերական ռազմական ուսումնարանում: Ջինվորական ծառայությունն սկսել է Կուբանի կազակական զորքում: Հետագայում ծառայել է կայսերական սահմանապահ զորքերում, նախ՝ Ելիզավետպոլի 28-րդ սահմանապահ բրիգադում, իսկ 1910 թվականից՝ Երևանի 27-րդ սահմանապահ բրիգադում:

Ցարական Ռուսաստանի կազակական զորքերում եղել է 1890 թ.՝ խորունժի (պողպորուչիկ), 1894 թ.՝ հարյուրապետ (պորուչիկ): Ծառայության տեղափոխվելով սահմանապահ զորքեր, 1902 թ. ստացել է այդ զորատեսակում սահմանված շտաբս-ռոտմիստրի (շտաբս-կապիտան, ավագ լեյտենանտ), իսկ 1906 թ.՝ ռոտմիստրի (կապիտան) զինվորական կոչումներ:

⁹ Գյուլմիսարյան Ռ., նշվ. աշխ.

¹⁰ Գյուլմիսարյան Ռ., նշվ. աշխ.

Երևանյան գորամիավորման կազմում, ռոտմիստրի աստիճանով, Կորոլկովը ծառայել է մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը: 1915 թ. սկզբներին Բայազետի շրջանում Կովկասյան բանակի կազմում ձևավորվեց Արարատյան ջոկատ անվանմամբ մի գորախումբ (հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտ Նիկոլակ), որը նախատեսված էր Թուրքիայի խորքերում ռազմական գործողություններ իրականացնելու, իսկ ավելի ճշգրիտ՝ Վանի գրավման համար:

Դրոյի 2-րդ, Համազասպի 3-րդ և Քեռու 4-րդ հայկական կամավորական ջոկատների հետ միասին, Արարատյան ջոկատի կազմում, ընդգրկված էր նաև ռոտմիստր Ալեքսանդր Կորոլկովի սահմանապահ հեծյալ հարյուրյակը: Նա մտերիմ էր Դրոյի հետ, և միասին կռվելով՝ մտել են Վան: Կորոլկովն իր հեծյալ գորամասով ապահովեց նաև Վասպուրականի բնակչության անվտանգ գաղթը:

Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայումից և Կովկասից, մասնավորապես Հայաստանից ռուսական բանակի հեռանալուց հետո Կորոլկովը մնացել է Հայաստանում և ակտիվորեն մասնակցել նոր ստեղծվող հայկական զինուժի հեծյալ գորամասերի կազմավորմանը: Իր հրամանատարության ներքո գտնվող հեծյալ զնդով մասնակցել է 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերին: Հատկապես Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում մեր հաղթական ընթացքն ու ավարտը մեծապես կանխորոշվել են նաև Կորոլկովի ղեկավարած հեծելազորի անձնագոհ և գրագետ գործողություններով:

Հայ-վրացական պատերազմի ընթացքում փոխգնդապետ Կորոլկովն իր հեծյալ գորաջոկատով մասնակցել է բոլոր գործողություններին, եղել հայկական գործի Շուլավերի գորաջոկատի հրամանատարը: Հայաստանի Հանրապետության ռազմական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 16-ի հրամանով 2-րդ հայկական հեծյալ զնդի հրամանատար Կորոլկովին շնորհվել է գնդապետի կոչում, իսկ 1919 թ. հուլիսին Կորոլկովն իր հեծելազորով մասնակցել է Շիրազի-Ղամարլուի թաթարական խռովության ճնշմանը: Նույն թվականի օգոստոսից առնվազն մինչև 1920 թ. սեպտեմբերը Ա. Կորոլկովը վարել է Ղարաքիլիսայի սահմանապահ բրիգադի հրամանատարի պաշտոնը¹¹:

1921 թ. փետրվարին եղել է հակաբոլշևիկյան ապստամբության կազմակերպիչներից և զինվորական ղեկավարներից մեկը: 1921 թ. ապրիլի 2-ին բոլշևիկյան զորքերի կողմից Երևանը գրավելուց հետո Կորոլկովը մյուս ապստամբների հետ նահանջել է Ջանգեզուր: Ջանգեզուրը բոլշևիկների կողմից Խորհրդային Հայաստանին միացվելուց հետո անցել է Պարսկաստան: Հայկական բանակի գնդապետի կյանքի հետագա տարիների վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Նա այն բացառիկ օտարազգի սպաներից էր, ովքեր

¹¹ Корсун Николай Георгиевич, նշվ. աշխ.

գործուն մասնակցություն են ցուցաբերել հայկական զինուժի կազմավորմանն ու ձևավորմանը, իրենց ճակատագիրը անվերապահորեն կապել հայկական բանակի և հայկական պետության հետ¹²:

Այս հոդվածի շրջանակում ներկայացրեցինք մայիսյան հերոսամարտերի ու հատկապես Սարդարապատի ճակարտամարտի ժամանակ աչքի ընկածներից սահմանափակ թվով ռուս սպաների, որոնք հերոսացան հանուն Հայաստանի և հայ ժողովրդի: Այդպիսիք շատ են, սակայն դեռ կարիք ունեն բացահայտման, և նրանց անունները պետք է հայտնի դառնան:

Պատմական հիշողությունը կարևոր պայման է ազգի ձևավորման և ազգային մտածելակերպի տարածման ու հզորացման համար: Հետևաբար, անհրաժեշտ է նաև վառ պահել հայ ժողովրդի կյանքում օրհասական պահերին նրա հետ թիկունք թիկունքի կոված օտարազգիների նկատմամբ երախտագիտության զգացումը թեկուզև 100 տարի անց: Տվյալ դեպքում հատկապես կարևոր է երախտագիտությամբ հիշել հայության համար ճակատագրական օրերին մեր ժողովրդին աջակցող բազմաթիվ ռուս սպաներին, զինվորականներին և ամրագրել նրանց անուններն ու սխրանքները դասագրքերում, հոդվածներում և այլ աշխատանքներում, որպեսզի նրանց սխրանքը մատչելի ու հասանելի լինի բոլորին ու հատկապես աճող սերունդներին:

¹² Հարությունյան Վ., Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ (1920 թ. հունիս – 1920 թ. նոյեմբեր), Եր., 2019, էջ 17–18

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

*Ռազմաքաղաքական վերլուծաբան,
պահեստագործի գնդապետ*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆԴԵՊ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԱԳՐԵՍԻՎ ՆԿՐՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՌՈՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԿՋԲՈՆՔԱՅԻՆ ԿԵՑՎԱԾՔԸ (1992–1994 թթ.)

1991 թվականին ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները հանգեցրին ՆԱՏՕ-ի անդամ թուրքիայի կողմից իր ռազմական դոկտրինը վերանայելուն և այն նախկին ԽՍՀՄ-ի հարավային շրջաններում և Բալկաններում նեոթուրքական նպատակներին հարմարեցնելուն:

1974 թ. Հյուսիսային Կիպրոսի բռնակցումից հետո թուրքական զինված ուժերն ակտիվորեն ներգրավված էին տարբեր զինված բախումներ կազմակերպելու գործում, իսկ թուրքական զինուժի սահմանափակ զորակազմն անմիջականորեն մասնակցում էր ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների կողմից հակամարտային տարբեր գոտիներում ծավալվող ռազմական գործողություններին: Նոր ռազմական դոկտրինի համատեքստում Բալկաններում սահմանափակ թվակազմով, սակայն արդյունավետ ներկայությունից հետո թուրքիայի բարձրաստիճան գեներալները մեծ նշանակություն էին տալիս Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական գործողությունների թատերաբեմին: Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման ռազմական բաղադրիչի հաղթական արդյունքից էր կախված լինելու ԽՍՀՄ-ի հարավային շրջաններում թուրքիայի նեոթուրքական արտաքին քաղաքականության ծրագրերի իրականացումը:

Եթե Ղարաբաղյան հակամարտության սկզբնական փուլում՝ 1988–1990 թթ., պաշտոնական Անկարան չեզոք դիրք էր գրավում՝ Լեռնային Ղարաբաղի

հիմնախնդիրը համարելով Խորհրդային Միության ներքին գործը, ապա արդեն 1990-ականների սկզբին Թուրքիայի ռազմական, քաղաքական շրջանակներն ու հասարակությունը կտրուկ ակտիվացնում են իրենց գործողությունները աղբրեջանամետ դիրքորոշումը դոմինանտ դարձնելու հարցում: Իր նպատակներին հասնելու և առաջին հերթին Աղբրեջանում ազդեցությունն ապահովելու ու ամրապնդելու համար Թուրքիան Աղբրեջանին ցուցաբերում է դիվանագիտական, տնտեսական, ռազմական և ռազմատեխնիկական համապարփակ օգնություն:

1990-ականների առաջին կեսերին Լեռնային Ղարաբաղի հարցում համաթուրանական համերաշխությունը Թուրքիայի և Աղբրեջանի համագործակցությամբ ներառում էր առաջին հերթին ռազմական ոլորտը: Ղարաբաղյան հակամարտության գոտում իրադարձությունների զարգացումը ևս մեկ անգամ վկայում էր Աղբրեջանի կողմից հակամարտության մեջ Թուրքիայի անմիջական ներգրավվածության մասին, ընդ որում՝ Աղբրեջանին շոշափելի ռազմական օգնություն ցուցաբերելով:

1992 թվականի գարնանը, երբ իրավիճակը սրվում է հայ-աղբրեջանական սահմանի Նախիջևանի հատվածում, ռազմական փորձագետներն ու վերլուծաբանները մատնանշում են Թուրքիայի կողմից ռազմական միջամտության մեծ հավանականությունը: Միաժամանակ, այդ երկրի ցամաքային զորքերի գլխավոր հրամանատար Մուհիթին Ֆիսունօղլուն ասում է, որ «բոլոր անհրաժեշտ նախապատրաստությունները կատարվել են, և բանակը ռազմերթի համար սպասում է Թուրքիայի գերագույն գլխավոր հրամանատարի հրամանին»: Ակնհայտ էր, որ Հայաստանի կողմից Նախիջևանի դեմ լայնածավալ ագրեսիա և ագրեսիվ պլաններ չեն եղել: Տեղի ունեցածը կարելի է դիտարկել որպես Թուրքիայի քաղաքական որոշ շրջանակների կողմից հակահայ հիստերիայի միտումնավոր հրահրում: Կարելի է ենթադրել, որ թուրքական իշխանություններն այդ քայլերով գնահատում էին ԱՊՀ-ի հարավային սահմաններում տիրող իրավիճակը՝ փորձելով բացահայտել 1992 թ. մայիսին Տաշքենդում ստորագրված ԱՊՀ-ի հավաքական անվտանգության պայմանագրի ներուժն ու կենսունակությունը: Հայկական կողմի «ագրեսիայի» պատրվակով թուրքական կառավարությունն ըստ էության վերջնագիր է ներկայացնում Հայաստանին՝ միաժամանակ հղում անելով 1921 թվականի Կարսի պայմանագրին, պնդելով, որ ըստ դրա որոշ դրույթների ինքն է Նախիջևանի սահմանների անվտանգության և անձեռնմխելիության երաշխավորը: Սակայն պարզ էր, որ դա արվում էր ՀՀ-ի ինքնիշխան տարածք ուղղակի միջամտության համար հող նախապատրաստելու նպատակով:

Ղարաբաղյան պատերազմի կիզակետում՝ Լաչինի միջանցքի բացումից անմիջապես հետո, 1992 թվականի մայիսի 20-ին թուրքական բանակը սկսում է զորքեր տեղակայել սահմանին՝ Հայաստանի տարածք ներխուժելու

նպատակով: Հարձակումը կանխվում է միայն Ռուսաստանի միջամտության շնորհիվ: Ռուսաստանի Դաշնության Պետդուման այս առիթով հատուկ լսումներ է անցկացնում ՌԴ ԱԳ նախարար Անդրեյ Կոզիրևի և Միացյալ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, ավիացիայի մարշալ Եվգենի Շապոշնիկովի մասնակցությամբ: ԱՊՀ-ի երկիր Հայաստանի սահմանների մոտ թուրքական բանակի կտրուկ ակտիվացման պատճառով ավիացիայի մարշալ Շապոշնիկովը շտապ թռչում է Երևան և հենց օդանավակայանում հրավիրված ճեպագրույցում հայտարարում, որ թուրքական ներխուժումը կարող է հանգեցնել երրորդ համաշխարհային պատերազմի: Այդ մասին անմիջապես զեկուցվում է ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշին, ով նույն օրը զանգահարում է Անկարա և պահանջում դուրս բերել թուրքական զորքերը Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններից: Թուրքիան, որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ երկիր, ենթարկվում է այդ պահանջին, սակայն մի քանի շաբաթ անց թուրքական բանակի մոտ 150 ավագ սպաներ, այդ թվում՝ 10 գեներալներ, շտապ գործուղվում են Ադրբեյջան՝ գրոհային-դիվերսիոն ջոկատներ վարժեցնելու, պատրաստելու և հայկական զինված ուժերի դեմ ռազմական գործողություններ պլանավորելու համար:

Իր հերթին Թուրքիայում Ռուսաստանի Դաշնության դեսպան Ալբերտ Չերնիշևը, անդրադառնալով դարաբաղյան հակամարտությանը միջամտելու Անկարայի քայլին Մոսկվայի հնարավոր արձագանքին, նշում է. «1921 թվականի Կարսի պայմանագիրը ո՛չ Թուրքիային և ո՛չ էլ Ռուսաստանին ռազմական միջամտության իրավունք չի տալիս»¹:

Այս հայտարարություններն էական ազդեցություն են ունենում Հայաստանի և դարաբաղյան խնդրի առնչությամբ թուրքական ռազմական և քաղաքական շրջանակների հետագա վարքագծի վրա:

Մոսկվայի նախագուշացումը դարաբաղյան առճակատման գոտում Թուրքիայի կողմից հնարավոր ռազմական գործողության վերաբերյալ բխում էր Ռուսաստանի ղեկավարության ցանկությունից՝ կանխելու Հարավային Կովկասում ուժերի հավասարակշռության կտրուկ փոփոխությունը և Ռուսաստանի ազգային անվտանգությանն սպառնացող նոր վտանգները: Ավելին, Ռուսաստանի և Իրանի դեպքում թուրքական միջամտությունը կդիտարկվեր որպես ուղղակի սպառնալիք այդ երկրների տարածքային ամբողջականությանը՝ պայմանավորված նրանց բնակչության մեջ թյուրքալեզու ժողովուրդների բավականին լայն ներկայացվածությամբ:

Չնայած մարշալ Շապոշնիկովի նախագուշացմանը՝ Թուրքիան շարունակում է ռազմական և ռազմատեխնիկական օգնություն ցուցաբերել Ադրբեյջանին:

¹ St'u «В турецких BBC объявлена повышенная боеготовность» // «Независимая газета», 22 мая 1992, № 96 (267), էջ 1

Ըստ արևմտյան ռազմական վերլուծաբանների՝ 1992 թվականի ամռանը Լեռնային Ղարաբաղի վրա Ադրբեջանի զինված ուժերի կողմից լայնածավալ հարձակման ժամանակ նրանց ռազմական հաջողությունները պայմանավորված էին առաջին հերթին դրանց թուրք «կամավորականների» մասնակցությամբ: Հարձակման սկզբում ադրբեջանական զորքերին օգնում էին թուրքական բանակի 40 ավագ սպաներ, որոնք ռազմական գործողությունների նախաշեմին ուղարկվել էին «վաղաժամ թոշակի», որպեսզի կարողանան աջակցել իրենց ադրբեջանցի եղբայրներին:

Այս հաջողությունները պայմանավորված էին նաև ադրբեջանական բանակի հարձակողական գործողություններով, որոնք մշակել և իրականացրել էր թուրքական բանակի գեներալ-մայոր Խալիլ Քալայչին:

Դեռևս 1992 թվականի մայիսին Թուրքիայի փոխվարչապետ Հյուսամեթթին Չինդորուկի Բաքու կատարած այցի ընթացքում գեներալ Քալայչին Ադրբեջանում նշանակվում է Թուրքիայի ռազմական կցորդի «շատ կարևոր» պաշտոնում: Ըստ ռուսական լրատվամիջոցների՝ 1992 թվականի օգոստոսին Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության միջև Լաչինի մարդասիրական միջանցքը փակելու գործողությանը անմիջականորեն մասնակցել են թուրք ռազմական մասնագետները:

1992 թվականի ամռանը Թուրքիան Գերմանիայի Բունդեսվերից, նախկին ԳԴՀ-ի բանակի զինանոցներից, 800 մլն դոլարի խորհրդային զենքի մեծ խմբաքանակ է գնում և փոխանցում Ադրբեջանին: Այդ գործարքի համար ռազմական տեխնիկայի և ռազմամթերքի իրական զինը իջեցվում է, որի դիմաց գերմանացի պաշտոնյաները թուրքական կողմից ստանում են խոշոր կաշառք: Այդ փաստը հետագայում բացահայտվում է, և առաջացած սկանդալի հետևանքով հրաժարական է տալիս Գերմանիայի պաշտպանության նախարարը:

1992 թվականի վերջին Ադրբեջան է տեղափոխվում մոտ 5 հազար թուրք սպա և զինվոր: Սպաների միջին աշխատավարձը ամսական մոտ 7,5 հազար դոլար էր:

Հարկ է նշել, որ ռազմական գործողությունների ընթացքում Բաքուն բազմիցս դիմում է Անկարային՝ ուղղակի ռազմական միջամտության խնդրանքով: 1992 թվականի մայիսի 9-ին Շուշիի անկումից հետո Ադրբեջանի խորհրդարանի փոխխոսնակ Թամեռլան Կարաևը հայտարարում է, որ եթե իրադարձություններն այս ուղղությամբ շարունակվեն, ապա Ադրբեջանի ղեկավարությունն իրեն իրավունք է վերապահում դիմելու Թուրքիային՝ «Հայաստանի ագրեսիան դադարեցնելու»² խնդրանքով: Սակայն դրա կարիքը չկար, քանի որ

² St'u «Интернационализация конфликта» // “Независимая газета”, 23 мая 1992, № 97 (268), էջ 1, 3

Թուրքիան արդեն իսկ զգալի ռազմական օգնություն էր ցուցաբերում Ադրբեյջանին: Մյուս կողմից՝ պաշտոնական Բաքուն բարձր էր գնահատում Թուրքիայի կողմից իր շահերի լրբերնգը միջազգային ասպարեզում, որի նպատակն էր համոզել միջազգային հանրությանը՝ ընդունելու ադրբեյջանական մոտեցումներն ու տեսակետները դարաբաղյան խնդրի վերաբերյալ:

1993 թվականի փետրվարին Թուրքիայի զինված ուժերի 3-րդ դաշտային բանակի որոշ ստորաբաժանումներ՝ շուրջ 7 հազար զինվորական, պատերազմական ժամանակաշրջանի համար ամբողջական համալրումով առաջ են շարժվում դեպի Կարս-Սարիղամիշ-Իգդիր գիծ՝ Թուրքիայի կառավարությունից և գլխավոր շտաբից ստանալով նոր հրաման՝ նախապատրաստել ներխուժում Հայաստանի Հանրապետության տարածք:

1993 թվականի ապրիլի կեսերին Թուրքիայի նախագահ Թուրգուօ Օզալը նախկին ԽՍՀՄ-ի թյուրքական երկրներ կատարած հավակնոտ ուղևորության ընթացքում Բաքվում հայտարարում է, որ Թուրքիան լիովին և անվերապահորեն աջակցում է «հայ զավթիչներին» դեմ Ադրբեյջանի պայքարին: Ուղևորության ընթացքում նրան ուղեկցում էր զինված ուժերի գեներալ-մայոր Էրդողան Օզնալը՝ գլխավոր շտաբի հատուկ գործողությունների վարչության պետը:

Այնուհետև 1993 թվականի ապրիլին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամ երկրների (ԱՄՆ, Ռուսաստան, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Չինաստան) դեսպանները կանչվում են Թուրքիայի ԱԳՆ, և նրանց է փոխանցվում Լեռնային Ղարաբաղում իրադարձությունների զարգացման վերաբերյալ Անկարայի տեսակետը, որը նման էր 1974-ին Կիպրոսում տիրող իրավիճակի առնչությամբ հայտնած տեսակետին՝ սպառնալով, որ Թուրքիան կարող է կրկին դիմել նմանատիպ գործողությունների «եղբայր ադրբեյջանական ժողովրդին պաշտպանելու համար»:

Միաժամանակ Թուրքիան կոնկրետ միջոցներ է ձեռնարկում Հայաստան ներխուժելու համար. թուրքական զինված ուժերի 3-րդ դաշտային բանակը բերվում է լրիվ մարտական պատրաստության վիճակի, Թուրքիայի ռազմաօդային ուժերի հենակետերում «Phantom» ինքնաթիռների գրոհային էսկադրիլիաներն անցնում են շուրջօրյա մարտական հերթապահության՝ առաջին հարվածը հասցնելու համար, իսկ Թուրքիայի խորհրդարանում Բյուլենթ Էջևիթը, որը 1974 թվականին թուրքերի կողմից Կիպրոսի բռնագրավման ժամանակ վարչապետ էր, առաջարկում է հարվածել Հայաստանին, գրավել նրա հարավային շրջանները՝ Նախիջևանով, Չանգեզուրով և Ղարաբաղով Թուրքիան Ադրբեյջանին կապելու համար: Միաժամանակ կտրուկ ակտիվանում է հայկական տարածքների գնդակոծությունը թուրքական կողմից: Իրավիճակն ամեն ժամ սրվում է:

Մի քանի օր անց՝ 1993 թվականի մայիսի սկզբին, Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովը ՌԴ նախագահ Ելցինի անունից

մեկօրյա անսպասելի այցով ժամանում է Անկարա: Թուրքական մամուլը այս կայծակնային ճանապարհորդությունը մեկնաբանում է գրեթե Կեսարի ոճով. «Ժամանեցի, միգեցի, վերադարձա»: Բանն այն է, որ բանակի գեներալ Գրաչովը առաջին բանը, որ անում է Թուրքիայի նախագահի կառավարական նստավայր ժամանելով, զուգարան գնալն էր: Դրանից հետո գեներալը կտրուկ ու հակիրճ շարադրում է իրավիճակի վերաբերյալ ռուսական տեսակետը և անմիջապես վերադառնում է ինքնաթիռ՝ չլսելով թուրքական կողմի նկատառումները, միաժամանակ ավստոսանք հայտնելով, որ որոշ երկրներ գեներալի գլխամթերք են մատակարարում Ադրբեյջանին՝ հստակ ակնարկելով թուրքական ռազմական մատակարարումների մասին:

Այդ ընթացքում, հուլիսին, Շահբուլախ գյուղի մերձակայքում ԼՂՀ-ի ինքնապաշտպանության բանակը հարձակվում և գրավում է ադրբեյջանական բանակի զինական պահեստները՝ լի թուրքական և մույնիսկ ամերիկյան արտադրության զինատեսակներով, որոնք բերվել էին Թուրքիայի՝ ՆԱՏՕ-ի պահեստներից: Առգրավված գեներալի նմուշները տեղափոխվում են Վաշինգտոն, ինչը մեծ սկանդալ է առաջացնում ԱՄՆ Կոնգրեսում, և որոշվում է Բաքվի դեմ կիրառել որոշ պատժամիջոցներ:

1993 թվականին Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերը ազատագրական մարտերում որոշակի հաջողություններ են ունենում, որին կրկին շատ արագ արձագանքում է Թուրքիան:

1993 թ. սեպտեմբերին հայ-թուրքական սահմանին արդեն երրորդ անգամ սրվում են հարաբերությունները Թուրքիայի և Հայաստանի միջև: Թուրքական զինված ուժերի 9-րդ Սարիղամիշյան դիվիզիայի 220-րդ մեքենայացված և 9-րդ հրետանային խմբավորումները խոցելիության հեռավորության վրա մոտենում են Հայաստանի սահմանին: Թուրքիայի նոր վարչապետ Թանսու Չիլլերը բացահայտորեն սպառնում է զորքեր ուղարկել, եթե հայկական կողմի հարձակումը Լեռնային Ղարաբաղում չդադարի:

1993 թվականի հոկտեմբերին Մոսկվայում առաջանում է խորհրդարանական ճգնաժամ. պաշարվում է Սպիտակ տունը և գրոհվում է շենքը:

Ըստ ֆրանսիական և ամերիկյան աղբյուրների՝ այդ օրերին Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Չիլլերի ներկայացուցիչները գաղտնի բանակցություններ են վարում ՌԴ Պետդոմայի ապստամբ խոսնակ Ռուսլան Խասբուլատովի հետ: Թուրքիան ցանկանում էր պուտչիստների հաղթանակի դեպքում, ռուսական իշխանությունների համաձայնությամբ, թուրքական զորքերի «սահմանափակ կոնտինգենտով» իբր Հայաստանում գտնվող Քրդական բանվորական կուսակցության՝ PKK-ի ռազմական հենակետերի ոչնչացման նպատակով ներխուժել Հայաստան՝ գրավելով Հայաստանի հարավային որոշ շրջաններ, հիմնականում Սյունիքի մարզում:

Նման համաձայնություն Թուրքիան ստանում է Խասբուլատովից, ինչպես նաև տրվում են Ռուսաստանի կողմից ռազմական գործողություններին «չմիջամտելու» երաշխիքներ: Այդ օրերին Թուրքիայի ազգային անվտանգության խորհուրդը թույլատրում է երկրի զինված ուժերից 2 բանակային բրիգադ և 15 մարտական գրոհային ուղղաթիռներ մտցնել Ադրբեջանի Նախիջևանի շրջան՝ Խասբուլատով-Ռուցկոյ հեղաշրջման հաղթանակի դեպքում Հայաստանին հարվածելու համար: Այդ ընթացքում ուժեղանում է հայկական և ռուսական սահմանապահ ջոկատների զնդակոծությունը Թուրքիայի տարածքից:

1993 թվականի հոկտեմբերի 5-ին ՀՀ նախագահ Տեր-Պետրոսյանի հրամանով հայկական բանակը բերվում է լրիվ մարտական պատրաստակա-նության վիճակի՝ Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի կողմից ռազմական գործողությունների սկսման սպառնալիքին դիմագրավելու նպատակով:

Սակայն Խասբուլատովի՝ իշխանության զավթման փորձը ձախողվում է, ռուսական տանկերը հարվածում են Ռուսաստանի Պետական դումայի շենքին, իսկ թուրքական տանկերը նահանջում են Հայաստանի սահմանից դեպի ելման դիրքեր:

1994 թվականի մայիսին Բիշքեկում Հայաստանի, Ադրբեջանի և Լեռ-նային Ղարաբաղի ներկայացուցիչները ռուսական կողմի միջնորդությամբ զինադադարի արձանագրություն են ստորագրում, որից հետո էլ թուրքական կողմը խաղաղապահ առաքելություն իրականացնելու պատրվակով չի հրաժարվում Կովկասի հարավում սեփական ռազմական ներկայության ծրագրերից:

Այս անգամ թուրքական «բազենների» ռազմատենչ հայտարարություն-ները պայմանավորված էին ռուս-թուրքական հարաբերությունների լար-վածությամբ, որն առաջանում է Սև ծովի նեղուցների անցման ռեժիմի վերանայման կապակցությամբ:

«Մենք պատրաստ ենք դարաբաղյան հակամարտության տարածա-շրջան ուղարկել այնքան զինվոր, որքան կխնդրի Ադրբեջանի կառավարու-թյունը»,– 1994 թ. հայտարարում է Թուրքիայի ՋՌՈ գլխավոր շտաբի պետ Դոհան Գյուրեշը Բաքու այցի ժամանակ: Անդրադառնալով հայկական կողմի այն հայտարարությանը, թե ո՛չ Երևանը, ո՛չ Ստեփանակերտը չեն համաձայնի թուրքական ռազմական ներկայությանը Ղարաբաղում, Գյուրեշը նկատում է. «Մերքերը նույնպես դեմ էին թուրքական ներկայու-թյանը, սակայն այժմ Բոսնիայում 1500 թուրք զինվոր կա»³: Թուրք գեներալի հայտարարությանը այս անգամ բավականին կոշտ է արձագանքում է ՌԴ պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովը՝ ասելով, թե «թույլ չենք տա,

³ Տե՛ս «Независимая газета», 09.07.1994.

որ թուրքական բանակը միջամտի» և հավելում. «Ռուսաստանն իր շահերն ունի Ադրբեջանում»: Ավելի ուշ, երբ Պավել Գրաչովը գտնվում էր Երևանում, ոչ երկիմաստ հասկացնում է, որ իր այցը Հայաստան կստիպի թուրքական կողմին ավելի սքափ մտածել⁴:

Կովկասում ցանկացած հակամարտությունում Թուրքիայի հնարավոր ռազմական միջամտությունը վտանգավոր նախադեպ կարող է ստեղծել Ռուսաստանի և Թուրքիայի զինված առճակատման համար նոր աշխարհաքաղաքական միջավայրում, որը սկսել է ձևավորվել սառը պատերազմի ավարտից հետո: Նման միջամտությունը կարող է նաև անցանկալի բարդություններ առաջացնել հենց Թուրքիայի համար, մասնավորապես՝ լրջորեն առաջացնելով ՆԱՏՕ-ի դաշնակիցների դժգոհությունը: Թուրքիայի ռազմական միջամտությունը դարաբաղյան հակամարտությունում հարիր չէր նաև ԱՄՆ-ին, ինչի մասին հայտարարում է պետքարտուղարության խոսնակ Մարգարեթ Թաթլեյերը:

Այդ տարիներին թուրքական ղեկավարությունը, թերևս, հասկացավ, որ Արաքս գետից այն կողմ հակամարտությանն ուղղակի միջամտությունը ավելի կսրի Թուրքիայի հարաբերությունները Ռուսաստանի և Իրանի հետ, ինչպես նաև կառաջացնի համաշխարհային հանրության լուրջ դժգոհությունը:

Մեկ այլ կարևոր գործոն, որն այդ տարիներին անմիջականորեն ազդում էր թուրքական իշխանությունների որոշման վրա, 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության հարցն էր: Ռազմական գործողություններ ձեռնարկելով՝ Անկարան կապացուցեց իր ագրեսիվ դիրքորոշումը հայերի և Հայաստանի նկատմամբ: Պատահական չէ, որ Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը հայտարարում է, որ «թեպետ թուրքերը չեն կարող անտարբեր լինել ադրբեջանցիների տառապանքների նկատմամբ, սակայն երկրի մեկ սխալ քայլը կարող է հանգեցնել նրան, որ ողջ աշխարհը կաջակցի Հայաստանին»⁵:

⁴ St'u Freddy De Pauw. Turkey's Politics in Transcaucasia, in «Contested Borders in the Caucasus», ed. by Bruno Coppieters, Brussels, VUB Press, 1996, pp. 185-186, Svante E. Cornell. Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance, «Middle Eastern Studies», Vol. 34, № 1, January 1998, էջ 66

⁵ St'u «За рубежом», 1992, №. 22, էջ 4.

ԳԵՎՈՐԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*Պարմական գիտությունների
թեկնածու, փորձագետ*

ՌՈՍԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԹԵՄԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ (XVIII ԴԱՐ – XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)

Դարեր շարունակ Ռուսաստանը եղել է բազմակրոն պետություն՝ կուտակելով կրոնական տարբեր աշխարհայացքների տեր մարդկանց փոխգործակցության փորձ: Հոգևոր-բարոյական կրթության հիմնախնդիրները, ժողովրդի սոցիալական վիճակը, իշխանության ու եկեղեցու, տարբեր ժողովուրդների, դավանանքների փոխգործակցությունը արդիական են նաև մեր ժամանակներում: Դրանք անձի և հասարակության ձևավորման այն անհրաժեշտ արտաքին սոցիալ-մշակութային գործոններն են, որոնցով պայմանավորված է ժամանակակից մշակույթի դիմագիծը: Ազգային մշակույթով հոգևոր արժեքները պահպանելու հիմնախնդիրները առանձնահատուկ նշանակություն են ձեռք բերում մշակութաստեղծ քրիստոնեական դավանանքներին անդրադառնալիս¹:

Հայ առաքելական և Ռուս ուղղափառ եկեղեցիների միջև սկզբնական շփումները վերագրվում են Կիևյան Ռուսիայի դարաշրջանին: Սակայն նրանց միջև ավելի սերտ փոխգործակցություն սկսվեց միայն XVIII դ., երբ ռուսական հողերում բնակություն հաստատած հայերին ռուսական կառավարությունը արտոնություններ տրամադրեց²:

Ինչ վերաբերում է Հայ առաքելական եկեղեցուն, այստեղ տեղին է նշել, որ այն դարեր շարունակ, բացի այն բանից, որ հայության հավատի աղբյուրն

¹ St' u Mirzoyan K. A. Армянская апостольская церковь и ее роль в жизни армянской диаспоры, культурно-нравственном развитии армян и сохранении национальной идентичности. Армяне юга России: история, культура, общее будущее. Материалы III Международной научной конференции, Ростов-на-Дону, 30-31 мая 2018 г., էջ 144

² St' u Blohin B. C. Преодоление богословских стереотипов об Армянской церкви в российском общественном сознании XIX – начала XX в., «Բաներ Երևանի համալսարանի», «Հայագիտություն», 141.1, Երևան, 2013, էջ 45-51

էր, նաև հաճախ ստանձնում էր պետական ինստիտուտների կորցրած որոշ գործառնություններ, քանի որ հայ ժողովուրդը բավականին երկար ժամանակ զրկված էր պետականությունից: Այս համատեքստում հիշատակելի է կրթական գործառնությունը, որի բարձրակետը Տաթևի վանական համալիրին կից գործող Տաթևի համալսարանն էր (1373–1435 թթ.):

Պետք է ընդգծել ՀԱԵ-ի թեմերի գոյության բացառիկ կարևորությունը Ռուսաստանի և Հայաստանի ժողովուրդների բազմադարյան բարեկամական, բարիդրացիական, ավանդական կապերն ամրապնդելու գործում: ՀԱԵ-ն և ՌՌԵ-ն միաժամանակ բազմադարյան արգասավոր երկխոսության վառ օրինակ են:

Նշենք, որ Հայ առաքելական եկեղեցու ներկայությունը տարածաշրջանում արձանագրվել է ավելի վաղ, քան քրիստոնեական որևէ այլ եկեղեցու: Այն թվագրվում է IV դարով և կապվում է Գրիգոր Լուսավորչի բոռ Գրիգորիսի ու նրա հետևորդների միսիոներական գործունեության հետ ներկայիս Դերբենտի շրջանում: Այնուհետև ՀԱԵ-ն իր հետքն է թողել Չերքեզիայի լեռներում (չերքեզների շրջանում), Ոսկե Հորդայի բոլոր քաղաքներում (Ազակ, Մաջար...), և այլն: Այդ մասին վկայում են գոյություն ունեցող արտեֆակտները և որոշ վայրերում պահպանված հիմնավոր խաչքարերը: Այդուհանդերձ, մինչև XVIII դարը ՀԱԵ-ի ներկայությունը տարածաշրջանում ընդհանուր առմամբ դրվագային էր, քանի որ չկային հայկական խոշոր գաղութներ ու համայնքներ: Հիմնական զարգացումն արդեն սկսվում է կայսրության ժամանակաշրջանում³:

Ռուսաստանի կայսր Պետրոս Առաջինը ճշել է հայերի կարևորությունը առևտուրն ու արդյունաբերական գործն ընդլայնելու, ինչպես նաև Արևելքում դիվանագիտական ռազմավարության հարցերում: Այդ նկատառումով նա թույլատրել էր հայերին ունենալ իրենց եկեղեցին և ազատորեն կազմակերպել եկեղեցական ծեսերը⁴:

Նրա գահակալության տարիներին արդեն Ռուսաստանի հետ հայերի կապերը անհամեմատ սերտանում են: 1711 թ. մարտի 2-ին հրապարակվում է Սենատի որոշումը, որում հանձնարարվում էր. «Հնարավորինս սիրաշահել հայերին ու թեթևացնել նրանց հոգսերը, որպեսզի նրանց մեջ ցանկություն առաջանա ավելի հոծ բազմությամբ ժամանելու»: Սենատի մեկ այլ՝ նույն տարվա մայիսի 2-ի որոշմամբ հաստատվում են Հայկական առևտրային ընկերության բոլոր արտոնությունները⁵:

³ Տե՛ս Աкопян В. Проблемы армянской апостольской церкви на Северном Кавказе: прошлое и настоящее. Сборник докладов международной научной конференции «Армянская диаспора Российской Федерации», ЕГУ, Ер., 2018, էջ 276-277:

⁴ Տե՛ս Карен Х. Армяне Юга России: история, культура, общее будущее. Материалы Всероссийской научной конференции, Ростов-на-Дону, 30 мая-2 июня 2012 г.:

⁵ Տե՛ս Карапетян В. В. К 300-летию образования епархии армянской апостольской церкви в России: Израэль Ори и Вардапет Минас: Армяне в истории и культуре России XVIII-XX вв. Материалы Международной научной конференции, Москва-Пушкино, 2016, էջ 21:

Հաշվի առնելով ասվածը՝ առաջին հերթին պետք է նշենք, որ 1717 թ. Ռուսաստանի Աստրախան քաղաքում հիմնադրվեց Հայ առաքելական եկեղեցու առաջին թեմը: Նորաստեղծ թեմի կազմում ընդգրկվեցին Ռուսաստանում գործող բոլոր հայկական եկեղեցիները: Էջմիածնի կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցին վերոնշյալ հայոց թեմի առաջնորդ նշանակեց Ստեփանոս Գագաթացուն: Միևնույն ժամանակ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը, որն ակտիվորեն մասնակցում էր պարսիկ և թուրք նվաճողների դեմ ազգային-հայրենասիրական պայքարին, անմիջական քաղաքական կապեր հաստատելով Պետրոս Առաջինի արքունիքի հետ, նույնպես կարծում էր, որ Ռուսաստանի հայությանը անհրաժեշտ է ունենալ թեմի առաջնորդ: Դա Աղվանքի թեմի իրավագործության ներքո գտնվող շրջաններում վերաբնակեցված Ռուսաստանի հայերի նկատմամբ հոգածության դրսևորում էր: 1716 թ., օգտվելով Իսրայել Օրու զինակից Մինաս վարդապետի (Պետրոս Առաջինի հանձնարարությամբ) Ղարաբաղ այցելությունից, Եսայի կաթողիկոսը նրան եպիսկոպոս ձեռնադրեց՝ շնորհելով արքեպիսկոպոսի աստիճան, և ուղարկեց Ռուսաստան իբրև թեմի առաջնորդ⁶:

Պետրոս Առաջինի վախճանվելուց հետո քաղաքական ակտիվությունը հարավում նվազեց և, որպես հետևանք, առաջացավ սառնություն ՀԱԵ-ի հանդեպ:

1763 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս դարձավ հայ եկեղեցու ամենաականավոր գործիչներից մեկը՝ Սիմեոնը: Նա այն գործիչն էր, որն ամուր հիմք դրեց հայ ժողովրդի ռուսական քաղաքական կողմնորոշման համար: Նա հույս ուներ, որ Ռուսաստանը իրական օգնություն կցուցաբերի Հայաստանի պետականության վերականգնման գործում: Ռուսաստանի կառավարությունը նրան նշանակեց Ռուսաստանում ամենայն հայոց հոգևոր առաջնորդ, ինչպես նաև իրավունք տվեց նշանակելու եպիսկոպոսների:

Կարևոր է նշել, որ Սուրբ Էջմիածնի և Ռուսական կայսրության միջև պաշտոնական հարաբերություններ հաստատվեցին XVIII դարի երկրորդ կեսին, երբ պետությունը ղեկավարում էր կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդը: Նախկինում Պետրոս Մեծի հարաբերությունները հայ եկեղեցու ղեկավար անձանց հետ, հաշվի առնելով Պետրոսի հետապնդած մպատակները Արևելքում (Կասպից ծովի առափնյա շրջանին տիրելը), հաստատվում էին ոչ թե Էջմիածնի կաթողիկոսների մակարդակով, որոնք օժտված էին բարձրագույն հոգևոր իշխանությամբ, այլ Գանձասարի, որոնց նստավայրը Շուշիի մերձավորությամբ գտնվող Գանձասարի վանքն էր (Ելիզավետպոլի նահանգ)⁷:

⁶ Ст'ю Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, էջ 323

⁷ Ст'ю Арсеян Г. Г. Архепископ Иосиф Аргутинский на службе Российского государства. Армяне в истории и культуре России XVIII–XX вв. Материалы Международной научной конференции, Москва-Пушкино, 2016, էջ 39

1768 թ. հունիսի 30-ին Եկատերինա Երկրորդը իր ուղերձով վերահաստատեց Էջմիածնի Մայր Աթոռի հոգևոր իշխանությունը Ռուսաստանի կայսրությունում ապրող հայերի նկատմամբ և թեմական առաջնորդներ նշանակելու նրա իրավունքը⁸: Եկատերինա Երկրորդը փաստացի 1773 թ. վերստին հիմնադրեց ՀԱԵ-ի ռուսաստանյան թեմը: Նույն տարում այն գլխավորեց ճանաչված կրոնական գործիչ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը (1743–1801 թթ.), որի ներդրումն անգնահատելի է հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացման գործում: Հարկ է նշել, որ կրոնական գործունեությանը զուգահեռ Հովսեփ Արղությանը մեծ նշանակություն էր տալիս նաև հայ ժողովրդի քաղաքական ապագային: Այսպես, 1783 թ. նա կազմեց «Երկու ազգերի՝ ռուսների և հայերի միջև միության մասին» փաստաթուղթը: Համաձայն այդ նախագծի՝ Ռուսաստանը պետք է վերականգներ Հայաստանի անկախ թագավորությունը իր հովանու ներքո. Ռուսաստանին իրավունք էր վերապահվում նշանակելու հայոց արքաներին և իր գորքերը տեղակայելու այնտեղ⁹:

1809 թ. ռուս-թուրքական Բալկանյան պատերազմի (1806–1812) ժամանակ Ռուսաստանի կողմից նվաճված տարածքներում ցարի հրամանագրով հիմնադրվեց Բեսարաբիայի հայկական թեմը, կենտրոնը՝ Յասսի քաղաքը: 1812 թ. մայիսի 16-ին ստորագրված Բուխարեստի հաշտության պայմանագրի համաձայն՝ Պրուտ և Դնեստր գետերի միջև ընկած տարածքը մտավ Ռուսական կայսրության կազմ որպես Բեսարաբիայի նահանգ՝ Քիշինև կենտրոնով:

Դարեր շարունակ հայերը, քաղաքական և ռազմական ամենատարբեր պատճառներով բնակություն հաստատելով աշխարհի տարբեր ծայրերում, Հայ լուսավորչական եկեղեցին ընդունում էին որպես միակ միավորիչ ուժ, որը վառ էր պահում հույսը լուսավոր ապագայի նկատմամբ: Նույնպիսին էր իրադրությունը նաև XIX դարի առաջին կեսին, երբ 1828 թ. Արևելյան Հայաստանը դարձավ Ռուսական կայսրության մաս: Հայերի հոգևոր կենտրոնը՝ Էջմիածինը, անցավ ռուսական ենթակայության ներքո 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքում, որն ավարտվեց 1828 թ. փետրվարի 10-ին՝ Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի կնքմամբ¹⁰:

Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը հատուկ տեղ է գրավում հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Անշուշտ, մի քանի դար առաջ կորցրած պետականությունը չվերականգնվեց, սակայն պետք է նշել, որ Արևելյան Հայաստանում ապրող հայերը այլևս գտնվում էին քրիստոնեական պետության կազմում, այլ ոչ թե իսլամական Պարսկաստանի, ինչպես նախկինում:

⁸ St' u Амирджанян А.О. Деятельность Астраханской армянской Епархии в России в качестве представителя Армянской апостольской церкви (конец XVIII в.). Армяне в истории и культуре России XVIII–XX вв. Материалы Международной научной конференции, Москва–Пушкино, 2016, էջ 32

⁹ St' u Православная энциклопедия, под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, том XXV, էջ 615–616

¹⁰ St' u Урушадзе А.Т. Армянская апостольская церковь в политике Российской Империи: поиск административного оптимума. Journal of Fronteir Studies. 2021, № 3, էջ 65

1830 թ. ապրիլի 30-ին ցարի հրամանագրով Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմը վերակազմակերպվեց: Աստրախանի թեմից անջատվեցին և Բեսարաբիայի թեմին միացվեցին Դոնի, Ղրիմի, Մալոռոսիայի, Նովոռոսիայի, Մոսկվայի և Սանկտ Պետերբուրգի տարածքները: 1895 թ. թեմական կենտրոնը տեղափոխվեց Նոր Նախիջևան¹¹:

Ռուսաստանին Արևելյան Հայաստանի միավորումից հետո Էջմիածնի պատրիարքությունը, ինչպես արդեն նշել ենք, հայտնվեց կայսրության սահմաններում: 1836 թ. մարտի 11-ին Նիկոլայ Առաջինի կառավարությունն ընդունեց «Ռուսաստանում Հայ լուսավորչական եկեղեցու գործերը կառավարելու մասին» կանոնակարգը, որով որոշ ինքնավարություն էր տրամադրվում ՀԱԵ-ին: Բուն Ռուսաստանի տարածքում տվյալ ժամանակամիջոցում գործում էր երկու թեմ՝ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի (կենտրոնը՝ Դոնի Նախիջևան քաղաքը), որի ենթակայության ներքո գտնվում էին Ռուսաստանի եվրոպական հատվածի եկեղեցական ծխական համայնքները (Սանկտ Պետերբուրգ, Մոսկվա, Մալոռոսիա, Ղրիմ, Դոն և այլն), և Աստրախանի, որը ներառում էր Հյուսիսային Կովկասն ու կայսրության արևելյան տարածաշրջանները¹²:

«Ռուսաստանում Հայ լուսավորչական եկեղեցու գործերը կառավարելու մասին» վերոնշյալ կանոնակարգով սահմանվում են եկեղեցու կառուցակարգը, աստիճանակարգությունը, նրա կառավարման գործում բարձրագույն իշխանության՝ ի դեմս պետության ղեկավարի, ներառյալ նրա կողմից նշանակվող բարձր պաշտոնյաների մասնակցության աստիճանը: Նշյալ փաստաթղթի հիմնական դրույթը Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրության կարգը որոշելն է՝ հետագայում այդ ընտրությունը ցարի կողմից հաստատվելու պայմանով: Նշյալ կանոնակարգով նաև սահմանվում են հոգևորականության տնտեսական և քաղաքացիական իրավունքները՝ ներառյալ կոնկրետ արտոնություններն ու առավելությունները:

Կանոնակարգի համաձայն՝ վերակազմակերպվեց Աստրախանի թեմը: Քանի որ թեմն ընդգրկում էր կայսրության հսկայական մի տարածք, ամենախոշոր հայկական համայնքներն ունեցող Արևելյան Նախակովկասի հայկական եկեղեցիները օպերատիվորեն կառավարելու համար ստեղծվեց Աստրախանի թեմի (կոնսիստորիայի) կառուցվածքային ստորաբաժանումը՝ Կիզլյարի հոգևոր վարչությունը առաջնորդական տեղապահի գլխավորությամբ: Առաջնորդական տեղապահներն ու բարեվայելուչ հոգևորականները (որոնց կեցավայրերը Ստավրապոլն ու Մոզդոկն էին) հաշվետու էին թեմի ղեկավարին: Վերջինս պաշտոնապես կոչվում էր թեմական առաջնորդ և կոնսիստորիայի նախագահ¹³:

¹¹ Епархия юга России. URL: <https://armenianchuerch.ru/eparchies/5ca4cccea1b2840018edd640>

¹² Տե՛ս Աкопян В. նշվ. աշխ., էջ 276-277

¹³ Տե՛ս Աкопян В. К истории формирования и деятельности руководящих структур армянской апостольской церкви на Северном Кавказе, Հայագիտական հանդես, № 1, 2010, էջ 84

Հարկ է նշել, որ դա Ռուսաստանի տարածքում հայկական թեմերի գործունեության վերաբերյալ Ռուսական կայսրության կառավարության ընդունած ամենանշանակալի փաստաթղթերից էր:

Հետագայում տասնամյակներ շարունակ հայկական թեմերը ծավալում էին իրենց խաղաղ և շնորհակալ գործունեությունը՝ անգնահատելի ավանդ բերելով հայ ժողովրդի հոգևոր զարգացման ու կրթության գործին ռուսական պետության տարածքում: ՀԱԵ-ի թեմերը կարևոր դեր խաղացին հայ ժողովրդի այն հատվածի ինքնությունը պահպանելու գործում, որն ապրում էր իր պատմական հայրենիքի սահմաններից դուրս: Կասկածից վեր է այն, որ պատմական հայրենիքի սահմաններից դուրս թեմերի գոյությունը չափազանց կարևոր է ժողովուրդների հոգևոր կյանքը պահպանելու և զարգացնելու համար:

Ամփոփելով՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ ժամանակակից պատմագրության մեջ Ռուսական կայսրության և Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունների հարցը ավելի ու ավելի հաճախ է դառնում մասնագետների ուսումնասիրության առարկա, ինչը միանշանակորեն վկայում է դրա արդիական ու հեռանկարային լինելու մասին: XVIII և XIX դարերը բեկումնային էին հայ ժողովրդի պատմության մեջ, քանի որ հենց այդ ժամանակահատվածներում մեկընդմիջտ ձևավորվեց հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԿՈՒԼՈՎ

*Ռուսաստանի գիտությունների
ակադեմիայի Ե. Մ. Պրիմակովի անվան
Համաշխարհային տնտեսության և
միջազգային հարաբերությունների
ինստիտուտի քաղաքական
հեղափոխությունների կենտրոնի
Կովկասի բաժնի գլխավոր գիտաշխատող*

ՌՈՍ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԻ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին պայմանագրի ստորագրման պահից 25 տարի է անցել: Այնտեղ ամրագրվել են առանցքային այն դրույթները, որոնք պայմանավորել են մեր երկկողմ հարաբերությունների դաշնակցային բնույթը: Նշյալ պայմանագրի տրամաբանական շարունակությունն էր 2000 թվականին ստորագրված «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև XXI դար ուղղված դաշնակցային փոխգործակցության մասին» հռչակագիրը: Դրանում մասնավորապես ընդգծվում էր. «Երկու եղբայրական ժողովուրդների և պետությունների միջև համապարփակ կապերի, դաշնակցային փոխգործակցության ներկա և հետագա զարգացման ու խորացման անսասան իրավական հիմքը Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև ստորագրված՝ 1997 թվականի օգոստոսի 29-ի Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին պայմանագիրն է»:

Արդեն երեք տասնամյակ Հայաստանը Ռուսաստանի դաշնակիցն է ռազմավարական առումով կարևոր կովկասյան տարածաշրջանում: Հայաստանի համար Ռուսաստանը ազգային անվտանգության գլխավոր երաշխավորն է այս տարածաշրջանում, որը շարունակում է մնալ աշխարհի քաղաքական քարտեզի «թեժ կետերից»:

Հարավային Կովկասին նետված աշխարհաքաղաքական մարտահրավերները թելադրված են Սև և Կասպից ծովերի միջև ընկած նրա աշխարհագրական դիրքով և Ռուսաստանին, Իրանին ու Թուրքիային հարևան լինելով: Մեծ դեր է խաղում Մերձավոր Արևելքի անկայունության ընդգրկում գոտուն մոտ լինելը, դեռևս զգալի է Հարավային Կովկասում տարաբնույթ միջազգային ահաբեկչական կազմակերպությունների կողմնակիցների

ակտիվացման վտանգը: Մարտահրավերների և սպառնալիքների մեկ այլ խումբ ծնունդ է առնում տարածաշրջանի ներսում տիրող իրավիճակից, մասնավորապես՝ ինչպես միջպետական խնդիրներից ու հակամարտություններից, այնպես էլ առանձին պետությունների բազմաթիվ ներքին խնդիրներից, որոնք հղի են ներքաղաքական իրավիճակի ապակայունացման վտանգով:

Հարավային Կովկասի համար այս ծանր իրավիճակում Հայաստանը կարևոր կայունացնող դեր է կատարում: Հայաստանի անդամակցությունը Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպությանը և նրա սերտ կապերը Ռուսաստանի հետ խոչընդոտում են այն ապակառուցողական արտաքին ուժերի մուտքը, որոնք կարողացան ապակայունացնել իրավիճակը Ասիայի և Հյուսիսային Աֆրիկայի լայնածավալ տարածքներում: Հարավային Կովկասում իրավիճակը չգարգացավ արտաքին զինված միջամտության, քառսի և համընդհանուր անիշխանության լիբիական կամ սիրիական սցենարով: Սա հայկական դիվանագիտության պատմական վաստակն է, որն առաջնորդվեց առաջին հերթին սեփական պետության ազգային շահերով:

Տարածաշրջանում անկայունության բարձր մակարդակի պահպանմանը նպաստում են ինչպես արտաքին բազմաթիվ գործոններ, այնպես էլ Հարավային Կովկասի պետությունների միջև առկա հակասությունները: Տարածաշրջանում գոյություն ունեցող տարածքային վեճերի և սահմանային հակամարտությունների համատեքստում հատկապես սրվել է ազգային պատկանելության հատկանիշով քաղաքացիների հանդեպ խտրականության խնդիրը:

Հարավային Կովկասի պետությունները միջազգայնորեն ճանաչվեցին նախկին խորհրդային հանրապետությունների սահմաններում: Ընդ որում՝ Ադրբեյջանի և Վրաստանի պետականության կայացման գործընթացը տեղի ունեցավ ոչ թե ՄԱԿ-ի կողմից ճանաչված, այլ նրանց փաստացի սահմաններում. նախկին ինքնավարությունների կորստից հետո նրանք զգալիորեն մասնատվեցին: Հայաստանը ևս ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպությունների կողմից ճանաչվեց ու ընդունվեց նախկին խորհրդային հանրապետության սահմաններում, սակայն իրականում դա չէր համապատասխանում այն իրավիճակին, որը ստեղծվել էր դեռևս նախքան ԽՍՀՄ-ի փլուզումը:

1990 թվականի օգոստոսին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց Հայաստանի Անկախության մասին հռչակագիրը, որը հիմնված էր «պատմական արդարության և ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի վերականգնման անհրաժեշտության վրա»՝ համաձայն Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» 1989 թվականի

դեկտեմբերի 1-ի համատեղ որոշման: 1995 թվականին ընդունված ՀՀ Սահմանադրության առաջին հոդվածում նշվում է, որ պետության քաղաքական համակարգի հիմքը հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքներն ու ազգային նպատակներն են, որոնք ամրագրված են Հայաստանի Անկախության մասին հռչակագրում: Այսպիսով, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի վրա հիմնված միասնական պետության շրջանակներում պատմական հայկական տարածքների վերամիավորման գաղափարը օրենսդրական ձևակերպում ստացավ Հայաստանի Հանրապետության Հիմնական օրենքում: Այն գործնականում իրագործվեց ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության ինքնորոշմամբ և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (Արցախի) անկախության հռչակմամբ՝ որպես Հայաստանի հետ նրա հետագա ինտեգրման միջանկյալ փուլ:

Ղարաբաղյան առաջին պատերազմում Ադրբեջանի պարտությունից և 1994 թվականին հրադադար կնքելուց հետո Հայաստանի կառավարությունը կենտրոնացավ անվտանգության ապահովման և Հայաստանի Հանրապետության հետ ԼՂՀ տարածքի աստիճանական ինտեգրման վրա: Ադրբեջանի ղեկավարությունը կատարվածը մեկնաբանում էր բացառապես որպես իր տարածքի նկատմամբ «զինված ագրեսիա և հայկական օկուպացիա»:

Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև ռազմավարական դաշնակցային հարաբերությունները փոխշահավետ են: Ընդ որում՝ Հայաստանն ու Ռուսաստանը անկախ պետություններ են, միջազգային ասպարեզում նրանց շահերը մոտ են, բայց չեն կարող լիովին համընկնել: Մեր երկրների իշխանություններն իրենց արտաքին քաղաքականությունը հիմնում են պետական շահերի մասին սեփական պատկերացումների վրա, և դա ակներևաբար երևում է թեկուզ, օրինակ, այն բանից, որ Հայաստանն ու Ռուսաստանը բավականին տարբեր դիրքորոշումներ ունեն արխագական և հարավօսական հիմնախնդրի վերաբերյալ, Ղրիմի, ԴժՀ-ի և ԼժՀ-ի անկախության ճանաչման, Ուկրաինայում ռուսական բանակի հատուկ գործողության իրականացման և բազմաթիվ այլ հարցերում: Այն դեպքերում, երբ շահերը համընկնում են, Հայաստանի ղեկավարությունն աջակցում է Ռուսաստանի գործողություններին և չի խորշում միջազգային ամենաբարձր ամբիոններից պաշտոնապես հայտարարել Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների առանձնահատուկ բնույթի մասին, մույնիսկ այն դեպքերում, երբ ՀԱԳԿ-ի և ԵԱՏՄ-ի անդամ մյուս երկրները գերադասում են չմյարդայնացնել հավաքական Արևմուտքին:

Նյու Յորքում կայացած ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 74-րդ նստաշրջանում Հայաստանի վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանն իր ելույթում Ռուսաստանն անվանեց գլխավոր ռազմավարական գործընկեր և դաշնակից: Մյուս պետությունները դասվեցին «ռազմավարական հարևանների» կամ

պետությունների շարքը, որոնց հետ Հայաստանն ունի «ռազմավարական օրակարգ և գործընկերություն»։ Այդպիսիք են ԱՄՆ-ը, Եվրոպական միությունը և նրա անդամ երկրները։ Հայաստանն աջակցում է Ռուսաստանի գործողություններին Սիրիայում. այնտեղ են ուղարկվել հայ բժիշկներ և սակրավորներ։ Սա Ռուսաստանի համար Մերձավոր Արևելքում իրավիճակի կայունացմանն ուղղված իր ջանքերին աջակցության ակնհայտ և կարևոր դրսևորում էր։ Հատկանշական է, որ, ի տարբերություն ծանր իրավիճակում հայտնված Հայաստանի, ԵԱՏՄ-ի և ՀԱՊԿ-ի անդամ մյուս երկրները գերադասեցին սահմանափակվել Սիրիայի ժողովրդի հետ համերաշխության խորհրդանշական դրսևորումներով կամ ընդգծված չեզոք դիրք գրավեցին։ Հավաքական Արևմուտքի հետ Ռուսաստանի սուր հակամարտության համապատկերում Հայաստանի արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունների ցուցադրման մման անկեղծությունը սկզբունքորեն կարևոր նշանակություն ունեցավ մեր երկկողմ հարաբերությունների բնույթը հստակեցնելու համար։

Միջազգային շատ խնդիրների վերաբերյալ Մոսկվայի և Երևանի դիրքորոշումների ու մոտեցումների գոյություն ունեցող անհամապատասխանությունը որոշակի, բայց ընդհանուր առմամբ խիստ սահմանափակ ազդեցություն ունի ռուս-հայկական ռազմավարական դաշնակցային հարաբերությունների վրա։ Անկասկած, նրանց ապագա հեռանկարների տեսանկյունից սկզբունքային և վճռորոշ նշանակություն ունի միայն մեկ հիմնախնդիր՝ Թուրքիայի և Ադրբեջանի նկատմամբ երկու երկրների քաղաքականության տարբեր վեկտորները։

Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ սերտ հարաբերությունները Ռուսաստանին թույլ են տալիս սահմանափակել ԱՄՆ/ԵԱՏՄ-ի քայքայիչ դերը Սև և Կասպից ծովերի ավազաններում, ապահովել ապրանքների և էներգակիրների տարանցումը համաշխարհային շուկաներ ու պահպանել տնտեսական համագործակցության բարձր մակարդակը տարբեր ոլորտներում։ Հավաքական Արևմուտքի հետ սուր հակամարտության համատեքստում Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ բարդ, բայց ընդհանուր առմամբ կառուցողական հարաբերությունները Ռուսաստանի համար առանձնահատուկ արժեք են ձեռք բերում։ Հայաստանի համար սրանք «պատմականորեն թշնամի» պետություններ են, ուստի շարունակում են դիտվել որպես սպառնալիք ազգային անվտանգությանն ու իրենց պատմական հայրենիքում հայերի էթնիկ գոյատևմանը։

Ադրբեջանի նկատմամբ հայկական դիվանագիտության ուղղվածությունը հիմնված էր 1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ի «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» որոշման օրինականության ճանաչման վրա, այսինքն՝ Ադր. ԽՍՀ-ի, ապա նաև անկախ Ադրբեջանի Հանրապետության սահմանների օրինականությունը ճանաչելուց հրաժարվելու

վրա: Դրա հետ մեկտեղ՝ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո հայկական դիվանագիտությունը նպատակ էր դրել հասնել այն բանին, որ Թուրքիան պաշտոնապես ճանաչի Օսմանյան կայսրությունում 1915 թվականին իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը: Կրկին արդիական դարձավ Թուրքիայի հետ սահմանների հստակեցման խնդիրը, քանի որ Հայաստանի ղեկավարությունը հայտարարեց 1921 թվականի Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի օրինականությունը ճանաչելուց հրաժարվելու մասին և հանդես եկավ 1920 թվականի Սևրի պայմանագրի համաձայն սահմանները ճշգրտելու օգտին: 2020 թվականի օգոստոսին, Սևրի պայմանագրի 100-ամյակի հանդիսությունների ժամանակ, այս հարցում լիակատար միասնականություն դրսևորեցին ինչպես Հայաստանի պաշտոնական իշխանությունները, այնպես էլ ընդդիմադիր կուսակցությունների մեծ մասը:

Ռուսաստանի Դաշնության պաշտոնական դիրքորոշումը հետխորհրդային պետություններում ազգամիջյան հակամարտությունների վերաբերյալ ի սկզբանե հիմնված էր նրանց տարածքային ամբողջականության ճանաչման սկզբունքի վրա: Ռուսական դիվանագիտությունը առկա հակամարտությունների լուծման հեռանկարը կապում էր նախևառաջ գոյություն ունեցող պետական սահմաններում, այսինքն՝ նախկին խորհրդային հանրապետությունների սահմաններում, ազգային փոքրամասնությունների անվտանգությունն ապահովելու և նրանց լայն իրավունքներ տրամադրելու հետ: Մոսկվան մերժեց տարածքային ամբողջականության սկզբունքը հարգել այն պետությունների առնչությամբ, որոնք երկար տարիներ վարել են ազգային խտրականության շովինիստական քաղաքականություն ոչ տիտղոսակիր ժողովուրդների նկատմամբ, ընդ որում՝ այդ քաղաքականությունը վերածվել էր իրական սպառնալիքի նրանց էթնիկ, մշակութային և նույնիսկ ֆիզիկական գոյատևման համար (օրինակ, Աբխազիան և Հարավային Օսիան՝ 2008 թ., Դրինը՝ 2014 թ., ԴԺՀ-ն և ԼՇՀ-ն՝ 2022 թ.):

Ղարաբաղի հարցում Ռուսաստանի դիրքորոշումն այն էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից Ադրբեյջանի Հանրապետության անբաժանելի մասն է: Ռուսաստանը, ինչպես և հակամարտության կարգավորմամբ զբաղվող ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի մյուս համանախագահները, հանդես է եկել Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ 7 շրջանները Ադրբեյջանի վերահսկողությանը վերադարձնելու օգտին՝ հարգելով տեղի հայ բնակչության շահերը, այդ թվում՝ տրամադրելով ԼՂՀ-ին վարչական հատուկ կարգավիճակ, որը պետք է որոշեին հակամարտող կողմերը՝ փոխընդունելի համաձայնությունների հիման վրա:

Բանակցություններում հայկական դիրքորոշումը հիմնված էր «փաթեթային սկզբունքի» վրա, որը ենթադրում էր ԼՂՀ-ի (Արցախի) կարգավիճակի հիմնախնդրի միաժամանակյա լուծում՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի

հիման վրա, Ադրբեջանի տիրապետության ներքո վերադարձնելով այն տարածքները, որոնք պատերազմից հետո «անվտանգության գոտի» էին դարձել ԼՂՀ-ի համար և վերահսկվում էին հայկական զինված ուժերի կողմից: Ադրբեջանական դիրքորոշումը հիմնված էր «փուլային մոտեցման» վրա, որը թույլ կտար Բաքվին աստիճանաբար լիարժեք վերահսկողություն հաստատել նախկին Ադր. ԽՍՀ-ի՝ պատերազմից հետո կորցրած բոլոր տարածքների, ներառյալ՝ ԼՂՀ-ի վրա: Պարզվեց, որ անհնար է մերձեցնել կողմերի փոխբացառող դիրքորոշումները, ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հովանու ներքո անցկացվող բանակցությունների ժամանակ փոխադարձաբար ընդունելի խաղաղ լուծում մշակելու բոլոր փորձերն ավարտվեցին ապարդյուն:

Ադրբեջանի իշխանությունները երկար տարիներ նախապատրաստվում էին դարաբաղյան հիմնախնդրի ռազմական լուծմանը: Ադրբեջանական բանակի հարձակումը սկսվեց 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին, որից հետո Ռուսաստանի ղեկավարությունը մշտական և համառ ջանքեր էր գործադրում՝ շուտափույթ դադարեցնելու ռազմական գործողությունները: Մոսկվան կրակը դադարեցնելու համար փորձեց օգտագործել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի և ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի կառուցակարգերը: Առաջին դեպքում դա հնարավոր չեղավ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցչի կողմից անհրաժեշտ որոշումները արգելափակելու պատճառով: ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի խաղաղության կոչերը և նրա հովանու ներքո ձեռք բերված զինադադարի մասին պայմանավորվածությունները չհանգեցրին կրակի դադարեցման և ի ցույց դրեցին միջազգային այս կառույցի փաստացի անգործունակությունը ստեղծված իրավիճակում:

Մոսկվային հաջողվեց հասնել ռազմական գործողությունների դադարեցման՝ հակամարտող կողմերի հետ պետությունների ղեկավարների մակարդակով ուղղակի և ոչ հրապարակային երկխոսության միջոցով: Այս երկխոսության արդյունքում Ադրբեջանի նախագահ Ի. Ալիևը, Հայաստանի վարչապետ Ն. Փաշինյանը և Ռուսաստանի նախագահ Վ. Պուտինը ստորագրեցին համաձայնագիր 2020 թվականի նոյեմբերի 10-ից կրակը անհապաղ դադարեցնելու մասին:

2020-ի դարաբաղյան պատերազմը արմատապես փոխեց իրավիճակը Հարավային Կովկասում: Ամրապնդվեցին Ադրբեջանի դիրքերը, տարածաշրջանում զգալիորեն մեծացավ Թուրքիայի ազդեցությունը: Թուրքիայի խորհրդարանի կողմից հատուկ հուշագրի ընդունումը օրենսդրորեն ամրագրեց և երկարաժամկետ դարձրեց թուրքական ռազմական ներկայությունը Ադրբեջանի տարածքում: Այդուհանդերձ, թուրք զինվորականներին չտրվեց հակամարտության գոտում խաղաղապահ գորախմբի կարգավիճակ (ինչին ի սկզբանե ձգտում էին Անկարան և Բաքուն), նրանց դերը սահմանափակվեց դիտորդական գործառույթներով Լեռնային Ղարաբաղում հրադադարի

ռեժիմը վերահսկող ռուս-թուրքական համատեղ մշտադիտարկման կենտրոնում, որը տեղակայված է Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած Ադդամ քաղաքում:

Բաքվի վերահսկողությունից դուրս է մնացել հայ բնակչությամբ մի փոքր տարածք, որի անվտանգությունն այժմ ապահովում են ոչ թե Հայաստանի բանակն ու ԼՂՀ-ի ինքնապաշտպանական ուժերը, այլ ռուս խաղաղապահները: Անկարան և Բաքուն հայտարարել են հակամարտության ավարտի մասին՝ վիճելի տարածքները Բաքվի վերահսկողությանը վերադարձնելու միջոցով, սակայն ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները հանդես են գալիս դարաբաղյան հիմնախնդրի հետագա քննարկման օգտին և ընդգծում «կողմերին հայտնի տարրերի և սկզբունքների վրա հիմնված վերջնական, համապարփակ և կայուն կարգավորման հասնելուն առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելու անհրաժեշտությունը»:

Մոսկվային հաջողվեց կայունացնել իրավիճակը տարածաշրջանում Ռուսաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պետությունների ղեկավարների մակարդակով եռակողմ քննարկումների միջոցով: Հենց այս ձևաչափը հնարավորություն տվեց դադարեցնելու ռազմական գործողությունները և հակամարտության գոտի մտցնելու ռուս խաղաղապահների զորակազմը, որը երաշխավորում է ստորագրված փաստաթղթերի կատարումը: Ներկայումս ռուսական ուժային կառույցները վերահսկում են հրադադարը և ապահովում են Հայաստանի ու Ղարաբաղի հայաբնակ հատվածի հաղորդակցության ուղիների անվտանգությունը, ինչպես նաև Ադրբեջանի և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության միջև տարանցիկ փոխադրումները հայկական տարածքով:

Լեռնային Ղարաբաղում ռուսական խաղաղապահ զորակազմի տեղակայումն ապահովեց ռազմական գործողությունների դադարեցումը և պայմաններ ստեղծեց խաղաղ կարգավորման համար: Ակնհայտ է, որ իրավիճակի վերջնական կարգավորումը երկար ժամանակ և մեծ ջանքեր կպահանջի Ադրբեջանի և Հայաստանի, ինչպես նաև այն պետությունների կողմից, որոնք շահագրգռված են Հարավային Կովկասում կայունությամբ և անվտանգությամբ: Ընդ որում՝ արտաքին խաղացողների միջև պահպանվող հակասությունները և Ռուսաստանի ու հավաքական Արևմուտքի միջև առկա սուր հակամարտությունը մեծապես դժվարացնում են խաղաղ գործընթացը և բացասաբար անդրադառնում տարածաշրջանի իրադրության վրա: Տարածաշրջանում իրավիճակի կարգավորման մյուս խոչընդոտը շարունակում է մնալ Թուրքիայի կողմից 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հիմնախնդիրը:

Հայաստանը ձգտում է հասնել Անկարայի ու ողջ համաշխարհային հանրության կողմից Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության

պաշտոնական ճանաչմանը: Թուրքիան և Ադրբեջանը կտրականապես մերժում են որևէ ձևով դա ճանաչելու գաղափարն անգամ: Ակնհայտ է, որ Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ Հայաստանի հարաբերությունների կարգավորումը կարող է հնարավոր դառնալ միայն այն դեպքում, եթե մշակվեն դարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման և 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման փոխադարձաբար ընդունելի մոտեցումներ: Նույնիսկ բոլոր կողմերի ընդհանուր անկեղծ ցանկությամբ հանդերձ՝ չափազանց դժվար է գտնել նման փոխընդունելի մոտեցումներ: Դա շատ ժամանակ կպահանջի:

Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմից հետո ակնհայտ դարձավ, որ Երևանի արտաքին քաղաքականության մեջ պետք է շտկումներ կատարել՝ հաշվի առնելով այն իրական հնարավորությունները, որոնք ունի հայկական պետությունը: Հայաստանի ղեկավարությունն արդեն սկսել է միջոցներ ձեռնարկել Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ: Թուրքիայի հետ օդային ճանապարհով ուղևորափոխադրումներն արդեն վերականգնվել են: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների կարգավորման գործընթացի շրջանակներում հատուկ ներկայացուցիչների եռանդուն բանակցությունների ընթացքում կողմերը պայմանավորվել են ապահովել համապատասխանաբար Հայաստան և Թուրքիա այցելող երրորդ երկրների քաղաքացիների համար հայ-թուրքական ցամաքային սահմանը հատելու հնարավորությունը և որոշել են անհրաժեշտ գործընթացներ սկսել այս ուղղությամբ: Պայմանավորվել են նաև հնարավորինս կարճ ժամկետներում տալու Հայաստանի և Թուրքիայի միջև օդային ճանապարհով ուղիղ բեռնափոխադրումների մեկնարկը՝ որոշում կայացնելով սկսելու անհրաժեշտ գործընթացներն այս ուղղությամբ: Շարունակում են քննարկվել հնարավոր այլ կոնկրետ քայլեր, որոնք կարող են ձեռնարկվել երկու երկրների հարաբերությունների լիարժեք կարգավորմանը հասնելու համար: Ռուսաստանը պատրաստակամություն է հայտնել հանդես գալու որպես անվտանգության երաշխավոր և միջնորդ բանակցություններում, այդ թվում՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանների սահմանազատման և սահմանագծման գործընթացում:

Հարավային Կովկասում իրավիճակի հետագա կայունացման հեռանկարները մեծապես կախված են այն բանից, թե արդյո՞ք վարչապետ Ն. Փաշինյանին կհաջողվի մշակել և գործնականում իրականացնել այնպիսի արտաքին քաղաքականություն, որը ոչ միայն հնրավորություն կընձեռի կարգավորելու հարաբերությունները Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ, այլև զուգահեռաբար չի առաջացնի կտրուկ մերժում և բացասական արձագանք հայ հասարակության մեջ:

Լեռնային Ղարաբաղում ռուսական խաղաղապահ զորակազմի տեղակայումը անվտանգության երաշխիք է և ոչ միայն կայունության, այլև ավելի

հաջող տնտեսական զարգացման հեռանկար է բացում Հարավային Կովկասի համար՝ սահմանների ապաշրջափակման, նոր տրանսպորտային միջանցքների կառուցման, անդրսահմանային Արաքս գետի ջրային և կենսաբանական ռեսուրսների համապարփակ օգտագործման, ռոռզելի հողատարածքների ավելացման միջոցով և այլն: Տնտեսական համագործակցությունը կարող է հիմք դառնալ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի հարաբերություններում վստահության մակարդակի բարձրացման և ամենացավոտ խնդիրների լուծման փոխընդունելի մոտեցումներ գտնելու համար:

Համաշխարհային ասպարեզում տեղի ունեցող տեկտոնական տեղաշարժերը ոչ միայն նոր մարտահրավերներ ու սպառնալիքներ են ստեղծում Հայաստանի և Ռուսաստանի համար, այլև սկզբունքորեն նոր հնարավորություններ են բացում նրանց առջև: Միջազգային հարաբերությունների ձևավորվող բազմաբևեռ համակարգում Ռուսաստանը խաղում է առաջատար և հաճախ որոշիչ դերերից մեկը: Սա նոր հեռանկարներ է բացում ռուս-հայկական ռազմավարական-դաշնակցային հարաբերությունների ամրապնդման և հետագա զարգացման համար: Այդ հարաբերությունների հուսալի հիմքը եղել և շարունակում է մնալ Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև ստորագրված՝ 1997 թվականի օգոստոսի 29-ի Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին պայմանագիրը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհաննես Հովհաննիսյան

Ողջույնի խոսք ընթերցողներին 3

Գեղամ Պետրոսյան, Արամ Սաֆարյան

Ողջույնի խոսք ընթերցողներին 5

Վլադիմիր Լեպելսին

Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև Մեծ պայմանագրի 25-ամյակը որպես նոր երկկողմ հարաբերությունների վերաբեռնում 7

Ժակ Մանուկյան

Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության մարդասիրական համագործակցությունը Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունում. Նպատակը և խնդիրները 16

Աշոտ Թավադյան, Աղասի Թավադյան

Հայաստանի և Ռուսաստանի տնտեսական համագործակցության նշանակության շուրջ 22

Յուլիա Նիկիտինա

Ռուսաստան և Հայաստան. ռազմաքաղաքական համագործակցության առանցքային ոլորտները 31

Ալեքսանդր Սաֆարյան, Նաիրա Պողոսյան

Հայագիտության և թյուրքագիտության «հատման տիրույթի» սուր բանավիճային հիմնահարցերի ուսումնասիրության ոլորտում եվրասիական համալսարանների համագործակցության մասին 37

Արմեն Մարության

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու
պատմական նշանակությունը 42

Հայկազ Հովհաննիսյան

Բայազետ, 1877. գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասով 47

Վալերի Թունյան

Բ. Ա. Վերմիշյանի (Վերմիշևի) մոտեցումը հայ-ռուսական
հարաբերություններին 53

Արմեն Մանվելյան

Սարդարապատի ճակատամարտի ռուս հերոսները 59

Հայկ Նահապետյան

Հայաստանի հանդեպ Թուրքիայի ագրեսիվ նկրտումները և
Ռուսաստանի Դաշնության ռազմաքաղաքական ղեկավարության
սկզբունքային կեցվածքը (1992–1994 թթ.) 67

Գևորգ Հարությունյան

Ռուսական կայսրությունում հայ առաքելական եկեղեցու
թեմերի պատմության համառոտ ակնարկ
(XVIII դար – XIX դարի առաջին կես) 75

Ալեքսանդր Կոիլով

Ռուս-հայկական ռազմավարական դաշնակցային
հարաբերությունների արդի վիճակի
և հեռանկարների մասին 81

**ԱՌԱՋԻՆ ՄՐՑԱՆԱԿ «ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆ»
ԱՆՎԱՆԱԿԱՐԳՈՒՄ՝ ԲԻՇԿԵԿՈՒՄ ԱՆՑԿԱՑՎԱԾ
«ԳՐՔԱՐՎԵՍ» 19-ՐԴ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍ-ՄՐՑՈՒՅԹՈՒՄ**

2022 թ. հունիսի 23–24-ին Ղրղզստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Բիշկեկում տեղի ունեցավ «Գրքարվեստ» 19-րդ միջազգային ցուցահանդես-մրցույթը: Այս հեղինակավոր միջազգային ստուգատեսան հերթականությամբ անցկացվում է ԱՊՀ-ի խոշոր քաղաքներում:

Ցուցահանդես-մրցույթին մասնակցեցին 77 հրատարակչություններ ԱՊՀ-ի 8 երկրներից (Հայաստան, Ռուսաստան, Բելառուս, Ղազախստան, Ղրղզստան, Տաջիկստան, Ուզբեկստան և Ադրբեջան): Միջոցառմանը Հայաստանի մասնակցության աշխատանքները համակարգում էր Հայաստանի Հանրապետության կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարությունը: Հայաստանի ազգային գրադարանում ստեղծվել էր հանձնաժողով, որն ընտրեց գրքեր ցուցահանդես-մրցույթին մասնակցելու համար: Դրա արդյունքներով Հայաստանի կողմից ներկայացված 9 գրքերից 8-ն արժանացան պատվավոր տեղերի և մրցանակների:

«Բարեկամություն» անվանակարգում առաջին մրցանակի արժանացան «Հայաստան-Ռուսաստան: Բարեկամություն, համագործակցություն և փոխադարձ օգնություն», «Հայ-ռուսական ռազմավարական դաշինքի արդի վիճակն ու տեսանելի հեռանկարները», «ԵԱՏՄ-ին Հայաստանի անդամակցության 7 տարին. Եվրասիական ինտեգրման հաջողությունները, դասերն ու հեռանկարները» հրատարակչությունները հայերեն և ռուսերեն լեզուներով միաժամանակ: Գրքերը հրատարակության են պատրաստել ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի Ռուսաստանյան հետազոտությունների կենտրոնը, «Ինտեգրացիա և զարգացում» հետազոտություն և վերլուծություն հասարակական կազմակերպությունը և Եվրասիական փորձագիտական ակումբը: Բոլոր երեք գրքերը լույս է ընծայել «Նահապետ» հրատարակչությունը (2021 և 2022 թթ.):

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆ,
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ
2022

ԻՆՍՏԻԹՍ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

«Միացյալ խաչ» (երկրորդ անվանումը՝ «Քույրեր»):
Հայաստանի և Ռուսաստանի ժողովուրդների բազմադարյա
բարեկամությունը խորհրդանշող հուշարձան:
Կանգնեցված է Երևանում և Մոսկվայում:
Քանդակագործ՝ ՌԴ ժողովրդական նկարիչ
Ֆրիդրիխ Սոդոյան:

Պատվանդանին փորագրված է. «Օրհնյալ է Ռուսաստանի և
Հայաստանի ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը»